

Prof. Dr. E.W. Hofstee.

BEVOLKINGSDRUK EN LANDBOUW.

Eén der machtigste invloeden, die zich in de moderne tijd in de ontwikkeling van de sociale en economische verhoudingen in de wereld heeft doen gelden en die in sterke mate verantwoordelijk is voor de vele problemen, welke zich thans voordoen, is de snelle groei van de bevolking. Hoewel zich ook vroeger tijdelijk en plaatselijk gevallen hebben voorgedaan van relatief snelle bevolkingsgroei, die tot moeilijkheden aanleiding hebben gegeven, is als verschijnsel van min of meer algemene aard deze snelle uitbreiding van het bevolkingsaantal van vrij recente datum. Het eerst deed ze zich voor in de Westerse wereld, waar ze reeds in de 18de eeuw duidelijk merkbaar was en waar ze zich in het algemeen gedurende de gehele 19de eeuw met kracht voortzette. In het begin van de 20ste eeuw trad echter in de meeste Westerse landen geleidelijk een vertraging in de groei op, zodat men thans voor bijna alle West-Europese landen in de naaste toekomst een daling van de bevolking verwacht 1). In Zuid- en Oost-Europa begon de bevolkingsgroei later en vooral in Oost-Europa is zij thans nog buitengewoon sterk. Al met al groeide de Europese bevolking van ongeveer 188 millioen in 1800 tot 533 millioen in 1946. Met de bevolking van Europa groeide ook die in de door Europeanen gekoloniseerde overzeese gebieden, in het bijzonder die in Amerika. Eerst later begon, onder invloed van de door Westerse ingrijpen tot stand gekomen betere medische en hygiënische verzorging, een sterke groei van de inheemse bevolking in buiten-Europese werelddelen zich af te tekenen, waarbij thans in het bijzonder de sterke bevolkingsgroei in Zuidoost-Azië de aandacht vraagt.

Opgemerkt dient te worden, dat Nederland in West-Europa thans een uitzonderingspositie inneemt in die zin, dat hier de snelle bevolkingsgroei zich nog steeds voortzet en de laatste jaren zelfs ongekende maxima heeft vertoond. Interessant is in dit verband een vergelijking met onze Benelux-partner België. Bij de definitieve scheiding van beide landen, in 1839, had België ruim 4 millioen inwoners, Nederland nauwelijks 3 millioen. Tot aan de eerste wereldoorlog groeiden beide landen ongeveer evenveel in absoluut inwoneraantal, n.l. tot 7,5 millioen en 6 millioen, zodat in 1914 het verschil nog steeds ongeveer hetzelfde was, n.l. $1\frac{1}{2}$ millioen ten gunste van België. Daarna verandert echter de situatie. Terwijl in België een sterke vertraging in de bevolkingsgroei inzet, zet deze zich in Nederland vrijwel onverminderd voort. Het resultaat is, dat in de dertiger jaren Nederland België voorbijstreeft en thans de verhouding omgekeerd is; Nederland heeft thans ongeveer $1\frac{1}{2}$ millioen inwoners meer dan België 2).

Het ligt voor de hand, dat in verband met deze snelle uitbreiding van de bevolking het vraagstuk, hoe in de be-

hoeften

hoeften van deze groeiende mensenmassa kon worden voorzien, zich op de voorgrond drong. Het is dan ook geen toeval, dat omstreeks 1800, toen de gevolgen van de toenemende bevolkingsgroei zich langzamerhand duidelijk begonnen te demonstreren, Malthus zijn beroemde "An Essay on the Principle of Population" schreef, waarin hij, zoals bekend, de theorie verkondigde, dat de mensheid van nature de neiging heeft om zich sneller uit te breiden dan de beschikbare bestaansmiddelen en dat zij allerlei rampen, uit overbevolking voortvloeiende, slechts zou kunnen vermijden door haar voortplantingsdrift door een "moral restraint" aan banden te leggen.

Wat in Malthus' theorie tot uitdrukking komt is, dat bevolkingsgroei aanleiding geeft tot sociale spanningen, verband houdende met een groeiende wanverhouding tussen bevolking en bestaansbronnen. Het is deze sociale spanning, die wij dienen aan te duiden als bevolkingsdruk. Bevolkingsdruk is de sociale spanning, welke voortvloeit uit een absolute of relatieve wanverhouding tussen bevolking en beschikbare bestaansbronnen 3). Onder bestaansbron wordt in dit verband verstaan een natuurgave, die onder de bestaande materiële en culturele verhoudingen kan worden gebruikt voor de voorziening in de menselijke behoeften.

Van een absolute wanverhouding tussen bevolking en bestaansbronnen kan worden gesproken, wanneer deze verhouding zodanig is, dat hierdoor de voorziening in de minimumbehoeften van de betreffende bevolkingsgroep en daarmee het leven van een belangrijk deel van deze groep in gevaar wordt gebracht, een toestand dus, zoals die zich in verschillende delen van Zuidoost-Azië voordoet.

Van een relatieve wanverhouding is sprake, wanneer de verhoudingen zodanig zijn, dat de betreffende bevolkingsgroep, zonder dat de voorziening in de meest elementaire levensbehoeften in gevaar wordt gebracht, op de bestaande verhoudingen reageert met een gevoel van onbehagen. Zo kan in West-Europa, onder normale omstandigheden van een gevaar voor de voorziening in de minimale levensbehoeften nauwelijks worden gesproken, hetgeen echter niet wegneemt, dat hier wel degelijk spanningen aanwezig zijn, welke hun oorsprong vinden in de bestaande verhouding tussen bevolking en bestaansmiddelen 4).

Zoals alle spanningen, zullen ook deze naar een oplossing zoeken; bij de betreffende bevolkingsgroep zal een streven ontstaan naar een zodanige wijziging in de verhoudingen, dat het gevoel van onbehagen, dat door de bestaande situatie wordt teweeg gebracht, wordt opgeheven. Bevolkingsdruk leidt zodoende veelal tot belangrijke veranderingen in de sociale en economische verhoudingen. Ze is één der belangrijkste dynamische krachten in onze samenleving. Hierbij dient overigens te worden opgemerkt, dat een bepaalde bevolkingsgroep zich er in de regel niet of slechts voor een klein gedeelte van bewust zal zijn, dat de spanningen, welke zij ondervindt, hun oorsprong vinden in een wanverhouding tussen haar eigen aantal en de beschikbare bestaansbronnen. Slechts in een weinig gecompliceerde agrarische maatschappij zal een dergelijke

wanverhouding

wanverhouding rechtstreeks worden gevoeld, n.l. als een wanverhouding tussen de beschikbare grond en het aantal mensen, dat er een bestaan op moet vinden. In moderne handels- en industrielanden zal ze meestal slechts indirect worden gevoeld; zij zal zich daar demonstreren in permanente werkloosheid van een deel van de bevolking en/of in een levensstandaard, die als onvoldoende wordt beschouwd. Het ligt dus wel voor de hand, dat in deze landen deze spanning veelal moeilijk kan worden onderscheiden van sociale spanningen, die door andere oorzaken ontstaan. Dit neemt niet weg, dat, zoals reeds werd opgemerkt, in de moderne Westerse samenleving niettemin sprake kan zijn van ernstige bevolkingsdruk. Ook al behoeft men niet zo ver te gaan als Kulischer, die de laatste wereldoorlog in laatste instantie meent te kunnen verklaren uit de in Duitsland bestaande bevolkingsdruk, dat de bevolkingsdruk tot zeer ernstige gevolgen aanleiding kan geven, staat buiten twijfel 5).

Het ligt wel voor de hand, dat, in het algemeen gesproken, de landbouw in sterke mate de invloed van een eventueel bestaande bevolkingsdruk zal ondervinden. Ondanks de toenemende betekenis van de minerale grondstoffen in de moderne industriële landen, vormen, als geheel gezien, de producten van de landbouw in de ruime zin nog steeds het voornaamste uitgangspunt voor de voorziening in de menselijke behoeften en zo zijn nog steeds vrijwel de enige grondslag voor de voorziening in de meest elementaire behoefte, n.l. de voeding. Een oplossing van een bestaande spanning tussen bevolking en bestaansbronnen zal dan ook vrijwel steeds inhouden, dat een wijziging plaats vindt in de aard en de omvang van het grondgebruik, ook dan, wanneer deze spanning zich niet in de eerste plaats zal doen gevoelen bij het agrarische deel van de bevolking. Ook de niet-agrarische bevolking is immers voor haar uiteindelijke bestaansmogelijkheid in hoge mate van de landbouw afhankelijk.

Het is echter duidelijk, dat het vraagstuk van bevolkingsdruk en landbouw een ingewikkeld probleem vormt. Zowel het ontstaan van bevolkingsdruk als de mogelijkheden en wegen, welke zich ter oplossing hiervan voordoen, zijn immers van velerlei factoren afhankelijk. Noch het al dan niet bestaan van bevolkingsdruk, noch het eventuele effect hiervan o.a. op de landbouw, laten zich in een eenvoudige formule uitdrukken. Om te beginnen is bevolkingsdruk een kwestie van bevolking en van bestaansbronnen en verschuivingen, zowel aan de ene als aan de andere kant, kunnen tot het ontstaan van spanningen leiden. Een bestaansbron is verder, zoals werd opgemerkt, een natuurgave, die onder de bestaande materiële en culturele verhoudingen kan worden gebruikt voor de voorziening in menselijke behoeften en zonder inzicht in deze materiële en culturele verhoudingen bij de betreffende bevolkingsgroep zal men noch van de oorzaken van het ontstaan van de bevolkingsdruk, noch van de eventuele gevolgen hiervan een juist begrip kunnen krijgen. Tenslotte moet men er rekening mede houden, dat het niet alleen gaat om de verhouding tussen bevolking en bestaansbronnen op zich zelf, doch ook om de wijze, waarop de bevolking op de bestaande verhoudingen reageert, anders gezegd, om de vraag

of een bestaande levensstandaard door een bepaalde bevolking al dan niet alsvoldoende wordt aanvaard. Verhoudingen, die, vergeleken bij de bestaande, voor het grootste deel van de bevolking van Zuidoost-Azië als een welhaast ondenkbare vooruitgang zouden zijn, zouden in West-Europa volkomen onaanvaardbaar worden geacht en tot ernstige spanningen aanleiding geven. Kortom, het gehele maatschappelijke leven van een bevolkingsgroep en alle uiterlijke omstandigheden, waaronder zich dit leven voltrekt, spelen in dit vraagstuk een rol.

Teneinde enig overzicht te krijgen over al deze factoren, mogen de belangrijkste hier in het kort worden besproken en met enkele voorbeelden toegelicht.

1. De ontwikkeling van het aantal en de samenstelling van de bevolking, in het bijzonder de samenstelling naar leeftijd.

De betekenis van de ontwikkeling van het absolute aantal van de bevolking in dit verband behoeft geen nader commentaar. Het is echter van belang er op te wijzen, dat naast het absolute aantal van de bevolking, de wijze waarop deze uit demografisch oogpunt gezien is samengesteld, van grote betekenis is. Hoewel ook de samenstelling naar sexen van belang kan zijn - men denke b.v. aan de huidige situatie in West-Duitsland - verdient in het bijzonder de samenstelling naar leeftijdsgroepen de aandacht. Zoals reeds werd opgemerkt is één der ernstigste symptomen van bevolkingsdruk in de moderne wereld de blijvende werkloosheid. Uitgaande van de veronderstelling, dat in een bepaald land met een zekere totale bevolking de beschikbare bestaansbronnen een bepaalde werkgelegenheid waarborgen, is het dus voor het al dan niet optreden van bevolkingsdruk van belang, welk percentage van de bevolking zich voor een plaats in het productieproces meldt. Dit percentage is sterk afhankelijk van de leeftijdsopbouw. In het algemeen neemt men aan, dat de 15 - 65-jarigen de productieve leeftijdsklasse vormen en het is speciaal de relatieve omvang van deze groep, die in dit verband de aandacht verdient. De verschillen, die zich in dit opzicht voordoen, zijn belangrijk. Zo was in Engeland in 1940 het percentage, dat de 15 - 65-jarigen uitmaakten van de totale bevolking, ongeveer 70, in verschillende Oost-Europese landen niet veel meer dan 60 en in Nederland ongeveer 65 (6). Ook binnen Nederland bestaan in dit opzicht verschillen; in gebieden met hoge geboortecijfers, zoals b.v. Noord-Brabant en Limburg, is het percentage 15 - 65-jarigen aanzienlijk lager dan in streken met een laag geboortecijfer.

2. De natuurlijke mogelijkheden voor de ontwikkeling van hulpbronnen.

De betekenis van het al dan niet aanwezig zijn van voor landbouw geschikte grond, van een daarvoor geëigend klimaat, van bodemschatten als erts, steenkolen, petroleum, van natuurlijke mogelijkheden voor het verkeer etc., is zonder meer duidelijk. Wel moge er nog eens de nadruk op worden gelegd, dat de mogelijkheden, welke door de natuur worden geboden,

slechts tot een bestaansbron kunnen worden, als het betreffende volk cultureel in staat is om zich deze natuurgaven ten dienste te maken. Er zijn nog eindeloos veel natuurlijke mogelijkheden, die niet worden gebruikt, omdat de bevolking van het gebied in kwestie niet het technische beschavingspeil heeft bereikt, dat nodig is om de aanwezige mogelijkheden te benutten. Zo heerst in China aan de ene kant een zware bevolkingsdruk, terwijl er aan de andere kant nog grote oppervlakten grond liggen, die naar onze maatstaven zeer goed voor landbouw zouden kunnen worden gebruikt. Bij de bestaande landbouwtechniek is de Chinese boer echter niet in staat van deze gronden een opbrengst te verkrijgen, die voldoende is om in zijn levensonderhoud te voorzien. Slechts van de goede gronden weet hij een opbrengst te verkrijgen, die voldoende is om hem een bestaan te verschaffen 7). Een soortgelijke situatie deed zich overigens in ons land in de vorige eeuw, vóór het gebruik van kunstmest ingang vond, nog voor ten aanzien van een groot deel van de zandgronden in het Oosten en Zuiden van ons land.

3. De politieke en economische omstandigheden, die de bereikbaarheid van de bestaansbronnen beïnvloeden.

In de moderne wereld is geen enkel land meer alléén afhankelijk van eigen hulpbronnen; elk land maakt in meerdere of mindere mate gebruik van bestaansbronnen buiten eigen grenzen, waarvan men zich de producten door ruil met eigen producten of door het verlenen van diensten, ter beschikking stelt. In het bijzonder geldt dit voor de landen van West-Europa, die voor een groot deel van hun voedselvoorziening en voor tal van essentiële grondstoffen afhankelijk zijn van buiten Europa gelegen gebieden. In de 19de en het begin van de 20ste eeuw had zich geleidelijk een systeem ontwikkeld, waarin West-Europa allerlei industriële producten leverde aan tropische en andere buiten-Europese landen en verder aan deze landen diensten verleende, kapitaal verschaft en daar leidende functies vervulde, bij de ontwikkeling van het economische leven en in ruil daarvoor voedingsmiddelen en grondstoffen verkreeg. In het bijzonder wat de tropische gebieden betreft, werd de ontwikkeling en handhaving van dit systeem vergemakkelijkt, doordat deze gebieden grotendeels in een bepaalde vorm van afhankelijkheid van West-Europese staten waren gebracht. Door de eerste, doch vooral door de tweede wereldoorlog, kreeg dit vrij subtiele stelsel van internationale economische relaties harde schokken. In de eerste plaats ontwikkelden verschillende buiten-Europese landen - met name die in Zuid-Amerika en verder ook de Engelse dominions - die gedurende lange jaren van Europa waren afgesneden, hun eigen industrieën en trachtten zoveel mogelijk deze na de oorlog te handhaven. In de tweede plaats wisten grote delen van de koloniale tropische gebieden zich van de West-Europese moederlanden los te maken, waardoor deze vroegere moederlanden de zeggenschap over de richting van de ontwikkeling van het economische leven verloren, terwijl door

inwendige onrust, de oorlog zelf en verschillende andere oorzaken de productie van de voor Europa noodzakelijke producten aanzienlijk verminderde. West-Europa wordt hierdoor gedwongen zich in sterkere mate op eigen bestaansbronnen met name de landbouw, te oriënteren.

4. De beschikbaarheid van het noodzakelijk kapitaal voor de exploitatie van de aanwezige hulpbronnen.

Voor de ontwikkeling van bestaansbronnen zijn, behalve het bestaan van natuurlijke mogelijkheden en het noodzakelijke technische beschavingspeil, kapitaalgoederen nodig. Wat West-Europa betreft, valt op te merken, dat zich in de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw een geleidelijke groei van de hoeveelheid kapitaalgoederen voordeed, waardoor men in staat was de nieuwe technische mogelijkheden, die zich voordeden, te realiseren en aan de groeiende behoeften van de zich uitbreidende bevolking tegemoet te komen op zodanige wijze, dat een geleidelijke verhoging van de welvaart kon plaats vinden. Bovendien kon Europa nog in sterke mate bijdragen in de ontwikkeling van de buiten-Europese wereld door de export van kapitaal. De beide wereldoorlogen, in het bijzonder de tweede, hebben er toe geleid, dat door vernieling enerzijds en door achterstand in de uitbreiding en vernieuwing anderzijds een groot tekort aan kapitaalgoederen ontstond, waardoor de exploitatie van de bestaansbronnen werd bemoeilijkt en dus de spanning tussen de bevolking en de bestaansbronnen, m.a.w. de bevolkingsdruk, werd vergroot. Men denke hierbij niet slechts aan vernietigde fabrieken en huizen, niet afgeschreven machines enz, maar ook b.v. aan de geweldige kapitaalverliezen, welke in de landbouw plaats vonden door de afslachting van een groot deel van de veestapel en de verwaarlozing van de landerijen in de oorlog. Weliswaar is door terugtrekken van buiten Europa belegd kapitaal, door de Marshall-hulp en door relatief grote besparingen de kapitaalvoorziening weer enigszins op peil gebracht, doch nog steeds doet het gebrek aan kapitaalgoederen zich gevoelen. Waarschijnlijk zal ook bij een rustige economische ontwikkeling dit nog vrij lang het geval zijn en zal West-Europa in het algemeen en Nederland in het bijzonder in dit opzicht in een minder gunstige situatie verkeren dan vroeger het geval was.

5. De ontwikkeling van de organisatie van het economische leven.

Gegeven bepaalde natuurlijke mogelijkheden en een bepaalde kapitaalvoorziening, zal het resultaat van de exploitatie van deze natuurlijke mogelijkheden en hiermede dus de hoeveelheid goederen, die uiteindelijk aan de bevolking ter beschikking komt, in belangrijke mate afhangen van de doelmatigheid van de organisatie van het economische leven. In de moderne wereld, die enerzijds gekenmerkt is door een in nog steeds in toenemende mate op ruil gebaseerde economie

en anderzijds ongekennde technische mogelijkheden laat zien, is het in de eerste plaats van belang, dat de organisatie van het economische leven zodanig is, dat van de technische mogelijkheden en de ruilmogelijkheden ten volle gebruik wordt gemaakt. Een zo goed mogelijk gebruik van de natuurlijke mogelijkheden van de verschillende gebieden eist specialisatie en arbeidsverdeling. Deze arbeidsverdeling is echter slechts mogelijk, indien de goederenruil tot voldoende ontwikkeling kan komen. De arbeidsverdeling geeft verder de mogelijkheid tot een volkomen uitbuiting van de technische mogelijkheden, omdat specialisatie de mogelijkheid medebrengt grote productie-eenheden te scheppen en dergelijke grote eenheden veelal nodig zijn om allerlei technische mogelijkheden op rendabele wijze toe te passen. Aan de andere kant zijn dergelijke grote eenheden veelal weer noodzakelijk om de goederenruil tot volledige ontwikkeling te brengen, daar een grote markt grote hoeveelheden van een uniform product eist.

Op het gebied van de doelmatige organisatie van de productie en de ruil van goederen heeft de laatste tientallen jaren Amerikade leidende rol van Europa overgenomen. Niet slechts de grotere natuurlijke mogelijkheden en de grotere kapitaalrijkdom zijn oorzaak van het zoveel hogere inkomen per hoofd van de bevolking in Amerika, vergeleken met Europa. Een ver doorgevoerd ruilsysteem maakt het mogelijk, dat zowel op agrarisch als industrieel gebied een sterke specialisatie is opgetreden, zodat de productie zoveel mogelijk is aangepast aan de bestaande natuurlijke mogelijkheden en door concentratie van de productie het meest doelmatige gebruik van de bestaande technische mogelijkheden wordt gemaakt. In Europa wordt een verdere ontwikkeling van de organisatie van het economische leven in de richting van een doelmatig gebruik van de bestaande mogelijkheden, d.w.z. in de richting van een zo doelmatig mogelijk gebruik van de beschikbare bestaansbronnen, thans in sterke mate geremd door de verdeling in een groot aantal soevereine staten, die een ontwikkeling van de ruil in de weg staat. Niet slechts de bereikbaarheid van bestaansbronnen buiten de grenzen - zie sub 3 - doch ook de aanpassing van de ontwikkeling van eigen bestaansbronnen aan de door de natuur geboden mogelijkheden en de bestaande technische ontwikkeling wordt hierdoor belemmerd.

6. De technische ontwikkeling.

Een verdergaande technische ontwikkeling geeft enerzijds de mogelijkheid natuurgaven, die vroeger niet voor de voorziening in menselijke behoeften konden worden gebruikt tot een bestaansbron te maken en maakt het anderzijds mogelijk reeds bestaande bronnen intensiever of met minder kapitaal of minder arbeid te exploiteren. Het aanboren van nieuwe en het intensiever exploiteren van bestaande bestaansbronnen zal in het algemeen de spanning tussen bevolking en bestaansbronnen, dus de bevolkingsdruk, verminderen en is dus, uit dit oogpunt gezien, steeds een voordeel. Opgemerkt dient echter te worden, dat de mogelijkheid om bestaande bestaansbron-

nen met minder arbeid te exploiteren, slechts een voordeel is, wanneer de hierdoor vrijgekomen arbeidskrachten door uitbreiding van de omvang van de beschikbare bestaansbronnen elders werk kunnen vinden dan wel last van de arbeid voor de betrokkenen kan worden verlicht en deze verlichting als een wezenlijke verbetering van de levensomstandigheden wordt beschouwd. Leidt echter technische vooruitgang tot blijvende werkloosheid van een deel dergenen, die vroeger bij de exploitatie van bepaalde hulpbronnen waren betrokken, omdat er geen uitbreiding van bestaansbronnen tot stand komt, dan is deze technische vooruitgang eerder een nadeel dan een voordeel. Zou b.v. de mechanisatie van de landbouw in Nederland er toe leiden, dat uit de landbouw arbeidskrachten worden uitgestoten, zonder dat voor hen elders emplooi valt te vinden, dan is deze mechanisatie geen voordeel. Zoals reeds werd opgemerkt is blijvende werkloosheid één der gevaarlijkste symptomen van bevolkingsdruk in de moderne samenleving.

7. De ontwikkeling van de opvatting omtrent een aanvaardbare levensstandaard.

Naast blijvende werkloosheid is een levensstandaard, die door de betreffende bevolking als onvoldoende wordt beschouwd, een duidelijk teken van bevolkingsdruk in onze maatschappij. De vraag of een bepaalde levensstandaard al dan niet als onvoldoende wordt beschouwd, is niet alleen afhankelijk van de absolute hoogte van de levensstandaard, anders uitgedrukt van de objectieve verhouding tussen bevolking en bestaansbronnen, doch ook van de opvatting, die de betreffende bevolking heeft over een redelijke levensstandaard. Zoals reeds werd opgemerkt, zal een levensstandaard, die in Zuidoost-Azië als hoog zou worden beschouwd, in West-Europa volkomen onaanvaardbaar zijn, terwijl anderzijds de Amerikanen zeer moeilijk meer met de West-Europese levensstandaard genoegen zouden nemen. De vraag, wat men al dan niet als een aanvaardbare levensstandaard aanvaardt, is in sterke mate afhankelijk van de levensstandaard van andere, sociale groepen, waarmee men zich vergelijkt, waarvan men de levensstandaard min of meer als maatstaf aanvaardt. Gaat een dergelijke groep vooruit, wat zijn materiële mogelijkheden betreft, dan stimuleert dit in zeer sterke mate de wens om ook eigen levensstandaard te verhogen.

Tot zo ver deze algemene beschouwingen over de bevolkingsdruk. Wanneer we nu, gewapend met deze algemene begrippen, trachten een beeld te krijgen van de eventuele bevolkingsdruk in Nederland en de gevolgen hiervan voor het bodemgebruik, vallen twee aspecten van dit vraagstuk te onderscheiden, die de aandacht verdienen, te weten de positie, die Nederland, als geheel gezien, in dit opzicht tussen de andere landen inneemt en in de tweede plaats de wijze, waarop de interne agrarische verhoudingen in Nederland door de relatie bevolking-bestaansbronnen worden beïnvloed.

Op het eerste oog gezien is er reden om te verwachten, dat in Nederland in de agrarische sector de verhouding tussen bevolking en bestaansbronnen niet gunstig is, dat de aard van het bodemgebruik daar de duidelijke symptomen van bevolkingsdruk laat zien en het er niet goed voor staat met de welvaartstoestand van de agrarische bevolking. Nederland is immers ongeveer het sterkst in bevolking gegroeid van alle landen van Europa, terwijl ook reeds vóór de periode van de moderne bevolkingsgroei de bevolkingsdichtheid groot was. Bovendien mist Nederland de rijkdom aan mineralen, die vele andere landen van West-Europa en vooral Amerika vertonen, zodat ook de mogelijkheid tot uitwijking naar de verschillende vormen van industrie, die op deze bodemschatten zijn gebaseerd, relatief gering was. Te verwachten is dus, dat in Nederland de agrarische bevolking, in vergelijking met andere landen, dicht opeengedrongen zit op een geringe oppervlakte cultuurgrond. Indachtig aan de wet van de afnemende meeropbrengst zou men dus moeten verwachten, dat in Nederland weliswaar een intensief gebruik wordt gemaakt van de grond, dus de opbrengst per ha hoog is, doch dat de gemiddelde productie per in de landbouw werkzame laag is en m.a.w. de welvaart van de in de landbouw werkzamen gering is.

Het is niet zo eenvoudig om de verschillende landen wat betreft de oppervlakte cultuurgrond, die per agrarische werker ter beschikking staat enerzijds en wat betreft de opbrengst per werkzame anderzijds, te vergelijken. Niet alleen is de inrichting van de statistieken in de verschillende landen verschillend, waardoor vergelijking wordt bemoeilijkt, doch bovendien is het begrip cultuurgrond niet zo gemakkelijk te omgrenzen. Terwijl b.v. in Nederland het grasland zeker behoort tot de cultuurgrond in de allerengste zin van het woord, bestaat in vele andere landen het grasland grotendeels uit natuurgrasland, waarvan een groot deel nauwelijks meer is dan woeste grond en uit agrarisch oogpunt gezien, van uiterst geringe waarde is. Ook het begrip "in de landbouw werkzaam" is voor verschillende uitleggingen vatbaar.

Niettemin zijn er verschillende pogingen gedaan om een onderlinge vergelijking te maken, waarvan in dit verband in het bijzonder die van de econometrist Collin Clark in zijn "Economics of 1960" 8) interessant is. Clark vergelijkt daar o.a. de productie per hoofd van de in de landbouw werkzame mannen met de dichtheid van deze mannelijke agrarische bevolking per 1000 ha cultuurgrond. Hij zet deze productie per man in verschillende landen uit in een dubbel-logarithmische grafiek en zo kan hij de werkelijke hoogte van de productie per man op een overzichtelijke wijze vergelijken met de hoogte, waarop de productie theoretisch, rekening houdende met de wet van de afnemende meeropbrengst, zou moeten staan (figuur I). In deze dubbel-logarithmische grafiek toch wordt, volgens Clark, het theoretisch verband tussen dichtheid van de agrarische bevolking en opbrengst per werkzame weergegeven door een rechte lijn. Inderdaad kan men vaststellen, dat de opbrengsten per man in de ver-

schillende

schillende gebieden een duidelijke neiging vertonen om zich te bewegen om de lijn, die de theoretische omvang van de productie bij de verschillende agrarische bevolkingsdichtheden voorstelt. Zo is b.v. het verschil in productie per man in Australië en in Japan, tengevolge van het verschil in de ter beschikking staande oppervlakte, enorm. Nederland staat, volgens de berekeningen van Collin Clark inderdaad laag, wat de ter beschikking staande oppervlakte cultuurgrond per man betreft. Met uitzondering van België is in alle in de grafiek aangeduide Europese landen de dichtheid van de agrarische beroepsbevolking lager dan in Nederland. Nederland levert echter het duidelijke bewijs, dat, naast de dichtheid van de agrarische bevolking, nog andere factoren hun invloed doen gelden op de arbeidsproductiviteit van de in de landbouw werkzamen. De productiviteit in Nederland ligt veel hoger dan met de dichtheid van de agrarische bevolking overeenkomt. Terwijl, zoals gezegd, vrijwel alle Europese landen een lagere dichtheid van de agrarische bevolking, dus een hogere oppervlakte cultuurgrond per hoofd van de bevolking te zien geven dan Nederland, ligt echter de productie per man, met uitzondering van Denemarken, overal lager dan in Nederland. Terwijl in Nederland gemiddeld slechts ongeveer 4 ha per mannelijke bodembewerker ter beschikking staat, is de productie even hoog als theoretisch zou moeten worden bereikt bij een ter beschikking staande oppervlakte van ongeveer 20 ha per man. Het is dus begrijpelijk, dat de Nederlandse Minister van Landbouw kon opmerken, dat Nederland in staat en bereid is de vrije concurrentie op agrarisch gebied met alle landen van Europa aan te gaan, hoewel het aan de andere kant evenzeer duidelijk is, dat de Nederlandse boeren wel zeer moeilijk de concurrentiestrijd met landen als Argentinië, Australië etc., waar men door een extensieve vorm van landbouw op enorme oppervlakten land zeer hoge opbrengsten per man weet te halen, zou kunnen opnemen.

Soortgelijke conclusies vallen te trekken uit de resultaten van het onderzoek van Moore "Economic Demography of Southern and Eastern Europe" 9), die meer in het bijzonder voor Europa op verschillende manieren heeft getracht tot een vergelijking van de agrarische positie van de verschillende landen te komen. Ook hij had uit de aard der zaak te kampen met de moeilijkheid om enerzijds het voor de landbouw in gebruik zijnde land, anderzijds de zo zeer uiteenlopende agrarische producten op één noemer te brengen en zodoende vergelijkbaar te maken. Om de verschillende vormen van cultuurgrond (grasland, bouwland, tuingrond, boomgaard enz.) die natuurlijk in de verschillende landen in verschillende verhoudingen voorkomen, op de juiste wijze te waarderen in hun betekenis voor de agrarische productie, werkt hij, in navolging van J. Poniatowski met het z.g. bouwland-equivalent, d.w.z. hij tracht de productiewaarde van alle vormen van cultuurgrond uit te drukken in die van bouwland, zodat dus een ha tuingrond voor meer dan één ha bouwland telt, een ha grasland voor minder enz. Deze methode

is natuurlijk betrekkelijk grof, omdat ook de onderlinge waardeverhouding van de verschillende soorten cultuurgrond in de verschillende landen niet dezelfde is. Zo is b.v. in Nederland met zijn, in het algemeen, uitstekend verzorgd grasland, de waarde van grasland, vergeleken met bouwland, hoger dan in verschillende andere landen. Toch krijgt men een iets beter beeld van de werkelijke betekenis van de dichtheid van de agrarische bevolking dan wanneer men alle cultuurgrond zonder meer over één kam scheert (figuur II). Moore komt dan tot de volgende dichtheden voor de agrarische bevolking per 100 ha "bouwland-equivalent": Albanië 176, Oostenrijk 64, België 72, Bulgarije 95, Tsjecho-Slowakije 69, Denemarken 37, Estland 39, Finland 79, Frankrijk 29, Duitsland 52, Engeland 34, Noord-Ierland 59, Schotland 24, Griekenland 87, Hongarije 63, Ierland 102, Italië 53, Letland 63, Litauen 53, Luxemburg 66, Nederland 82, Noorwegen 85, Polen 87, Portugal 50, Roemenië 80, Spanje 34, Zweden 45, Zwitserland 107, Yoego-Slavië 100 10). Ter verduidelijking moge nog worden opgemerkt, dat hier, in tegenstelling tot de gegevens, welke in de grafische voorstelling van Collin Clark zijn verwerkt, niet alleen de in de landbouw werkzamen, maar ook hun gezinnen zijn medegerekend, vandaar de zoveel hogere cijfers. Ook hier weer komt Nederland met een relatief hoge dichtheid van de agrarische bevolking voor de dag, hoewel verschillende landen in Oost-Europa en verder ook Zwitserland en Noorwegen, naar deze maatstaven gemeten, hoger komen. Ondanks deze hoge dichtheid komt echter ook, volgens de berekening van Moore, Nederland in Europa mede vooraan, wat de netto-productie per hoofd betreft. Het Europees gemiddelde op 100 stellende, bedraagt de productie per van de landbouw afhankelijke (dus weer in de landbouw werkzamen + hun gezinnen) in Denemarken 354, Finland 65, Noorwegen 114, Zweden 146, Estland 99, Letland 111, Litauen 73, Polen 49, Oostenrijk 134, België 220, Tsjecho-Slowakije 105, Frankrijk 176, Duitsland 196, Luxemburg 126, Nederland 259, Zwitserland 194, Albanië 22, Bulgarije 47, Griekenland 50, Hongarije 78, Roemenië 48, Turkije 35, Yoego-Slavië 38, Italië 73, Portugal 53, Spanje 88, Ierland 93, Engeland 319, Schotland 317, Noord-Ierland 112 (figuur III) 11). Het blijkt dus, dat Nederland, na Engeland en Denemarken, de hoogste productie per hoofd van de agrarische bevolking in Europa laat zien. Dat Engeland en Denemarken boven Nederland uitkomen ligt, niet alleen wat Engeland, doch ook wat Denemarken betreft, aan de grotere oppervlakte cultuurgronden, die in deze landen per hoofd van de agrarische bevolking ter beschikking staat (figuur IV). De productie per ha was nergens hoger dan in Nederland. Deze bedroeg per (werkelijke) ha, wanneer we het gemiddelde in Europa weer op 100 stellen, in Denemarken 236, Finland 92, Noorwegen 173, Zweden 118, Estland 69, Letland 80, Litauen 69, Polen 75, Oostenrijk 153, België 283, Tsjecho-Slowakije 129, Frankrijk 109, Duitsland 181, Luxemburg 147, Nederland 377, Zwitserland 371, Albanië 70, Bulgarije 80, Griekenland 77, Hongarije 87, Roemenië 69, Yoego-Slavië 69, Italië 69, Portugal 47, Spanje

53, Ierland 171, Engeland 193, Schotland 137, Noord-Ierland 118. Nederland komt in dit opzicht dus ver boven Denemarken, om niet te spreken van Engeland, uit 12).

Hoewel men de in het voorgaande gegeven cijfers om de reeds genoemde redenen geen absolute waarde mag toekennen, kan de conclusie worden getrokken, dat - om in de termen van Toynbee te spreken - de Nederlandse agrarische wereld een zeer bevredigend antwoord heeft gegeven op de uitdaging, die door sterke uitbreiding van de bevolking, tot haar werd gericht. Dat Nederland in het algemeen een gunstige indruk maakt, wat betreft de productie per ha van de verschillende gewassen, is vrij algemeen bekend, doch van het feit, dat ook, wat de productie per hoofd van de agrarische bevolking betreft, Nederland er relatief gunstig voorstaat, is men zich minder duidelijk bewust.

Wat is nu de reden, dat Nederland, ondanks de sterke bevolkingsgroei, in vergelijking met andere landen, een zo gunstige verhouding tussen bevolking en bestaansbronnen in de agrarische sector tot stand heeft weten te brengen?

De natuurlijke mogelijkheden kan men hiervoor slechts in beperkte mate verantwoordelijk stellen. Wat de bodem betreft is Nederland niet opvallend goed bedeeld. Een groot deel van onze cultuurgrond bestaat immers uit zandgronden van een zeer matige kwaliteit, terwijl de oppervlakte tot werkelijk goede gronden beperkt is. Hoewel een enigszins exacte vergelijking van de kwaliteiten van de bodem in de verschillende landen van Europa, bij gebrek aan de nodige gegevens, feitelijk niet mogelijk is, moet een globaal overzicht m.i. tot de conclusie leiden, dat, wat de kwaliteit van de in gebruik zijnde grond betreft, Nederland zeker niet boven het gemiddelde uitkomt. Het klimaat in Nederland is voor de landbouw in het algemeen zeker niet ongunstig, doch aan de andere kant ook weer niet gunstiger dan in verschillende andere landen van Europa, hoewel er zeker landen zijn, die in dit opzicht bij Nederland ten achter staan.

Van grote betekenis voor de omvang van de productie per man in de landbouw, is uit de aard der zaak de hoeveelheid kapitaal, die voor het tot stand brengen van deze productie ter beschikking staat. Wat de mogelijkheid van toevloeiing van kapitaal naar de landbouw betreft, verkeerde Nederland in het jongste verleden in een gunstige positie. De algemene kapitaalrijkdom van Nederland en een goedgeordend credietwezen maakten, dat de landbouw b.v. via de weg van hypotheekbanken, tegen redelijke rente, kapitaal ter beschikking kon krijgen. In het bijzonder speelde natuurlijk het uitstekend functionerende stelsel van boerenleenbanken een belangrijke rol bij de kapitaalvoorziening van de agrarische bedrijven. Tenslotte heeft in de laatste tientallen jaren, in de vorm van financiering van cultuur-technische werken, de overheid belangrijke hoeveelheden kapitaal ter beschikking van de landbouw in de ruime zin gesteld.

Overmatig kapitaalintensief was het boerenbedrijf in Nederland vóór de oorlog overigens niet. Belangrijke bedragen waren belegd in allerlei vormen van cultuurtechnische werken,

in

in het bijzonder ter beheersing van de waterstand, terwijl, wat de tuinbouw betreft, grote kapitalen waren vastgelegd in kassen etc. Wat het omlopende kapitaal betreft, onderscheidde Nederland zich, zoals bekend, door een bijzonder groot gebruik van uit het buitenland aangekocht veevoeder en van kunstmest. Daar stond tegenover, dat, althans vóór de oorlog, de mechanisatiegraad van de landbouw in Nederland niet bijzonder hoog was, waarbij uit de aard der zaak de relatief geringe oppervlakte cultuurgrond, die in Nederland per in de landbouw werkzame ter beschikking stond, een belangrijke rol speelde.

Ook wat de kapitaalvoorziening betreft, ontbreekt de mogelijkheid voor een volledige en exacte vergelijking van de situatie in Nederland met die in het buitenland en het is dus alleen om deze reden al niet mogelijk de relatieve betekenis van de verhoudingen dienaangaande als verklaringsgrond voor de hoge productie in de landbouw in Nederland vast te stellen. Als zeker mag wel worden aangenomen, dat de grotere mogelijkheden voor kapitaalvoorziening in de landbouw er toe hebben bijgedragen om de opbrengsten per ha in Nederland aanzienlijk hoger te doen zijn dan in Zuid-Oost-Europa. Hiermede wil allerm minst gezegd zijn, dat, indien de landbouw daar over dezelfde hoeveelheden kapitaal zou beschikken als die in Nederland, hierdoor in deze landen de landbouw op korte termijn een zelfde peil zou kunnen bereiken als die in ons land. Naast de kapitaalvoorziening spelen andere factoren een rol. Een juist gebruik van kapitaalgoederen in de landbouw eist weer een zeker technisch beschavingspeil en wanneer dit ontbreekt, zou, bij een snelle uitbreiding van het geïnvesteerde kapitaal dit groten-deels braak blijven liggen. Dit neemt echter niet weg, dat, zoals gezegd, in deze gebieden kapitaalgebrek wel degelijk een grote hindernis is voor de ontwikkeling van de landbouw en verbetering in dit opzicht zeker zou leiden tot een geleidelijke verhoging van de productie.

Anders ligt de zaak met de verschillende West-Europese landen. Hoewel in deze landen misschien niet overal de wegen voor het verschaffen van kapitaal aan de landbouw even goed waren gebaad als in Nederland, kan in het algemeen toch worden gezegd, dat tot aan de jongste oorlog hier voldoende kapitaal aanwezig was om aan een eventuele vraag van de landbouw te kunnen voldoen. Men kan de belangrijke verschillen in de productie per ha en per man, die de meeste dezer landen, in vergelijking met Nederland, vertonen, dan ook niet toeschrijven aan gebrek aan mogelijkheid om in de kapitaalbehoeften van de landbouw te voorzien. Indien in verschillende van deze landen de landbouw misschien over te weinig kapitaalgoederen beschikte om tot een hogere productie te komen, dan lag dit niet aan het ontbreken van kapitaal, doch aan het feit, dat de agrarische bevolking om de één of andere reden geen behoefte voelde om meer kapitaal in de landbouw te investeren. Een uitzondering in dit opzicht vormt misschien Duitsland in een deel van de periode tussen de beide wereldoorlogen, toen de algemene financiële

moeilijkheden

moeilijkheden, waarin het land verkeerde, ongetwijfeld ook de kapitaalsvoorziening van de landbouw ongunstig hebben beïnvloed.

De tot nu toe besproken factoren kunnen dus de bijzondere positie, waarin Nederland verkeert, op zijn hoogst slechts ten dele verklaren. Dient men de verklaring misschien te zoeken in de hoge ontwikkeling van de landbouwtechniek in Nederland? Indien men spreekt van de landbouwtechnische ontwikkeling, dient men twee zaken te onderscheiden, enerzijds de ontwikkeling van het wetenschappelijke onderzoek ten behoeve van de landbouw en de praktische mogelijkheden, die dit oplevert en anderzijds de theoretische en praktische vakkennis, die de boer en tuinder bezitten en de neiging, die zij vertonen om de resultaten van de landbouwwetenschap toe te passen. Natuurlijk zijn de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek van belang voor het op peil houden en verhogen van de vakkennis, maar een hoge stand van het wetenschappelijk onderzoek garandeert allerm minst een grote vakkennis van de praktische boer. Om de boer de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek te leren kennen, aanvaarden en doen toepassen is niet alleen een apparaat nodig, dat deze resultaten onder de boeren verspreidt, doch moet bovendien bij de boeren een bereidheid aanwezig zijn om voorlichting in deze richting te aanvaarden. Deze bereidheid hangt nauw samen met het algemene ontwikkelingspeil van de boerenstand, doch daarmee niet alleen. Ook de algehele instelling, de mentaliteit van de boeren, speelt in dit opzicht een grote rol. Het is b.v. een niet te miskennen feit, dat in Nederland tussen verschillende groepen van de boerenbevolking, die ongeveer een zelfde algemene ontwikkelingspeil hebben, aanzienlijke verschillen voorkomen wat betreft de bereidheid om de geboden voorlichting te aanvaarden en toe te passen. Met name in verschillende gedeelten van het rivierkleigebied laat deze bereidheid veel te wensen over. Wat nodig is, behalve een positieve instelling ten aanzien van de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek, is een modern zakelijke, als men wil een min of meer kapitalistische instelling. De boer moet er inderdaad op uit zijn om uit zijn bedrijf het hoogst mogelijke te halen en moet bereid zijn zich daarvoor ook geestelijk moeite en offers te getroosten.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat Nederland, wat dit alles betreft, in vele opzichten in een gunstige toestand verkeert. Hoewel Nederland zeker niet het land is, waar het wetenschappelijk onderzoek van de landbouw het eerst en het snelst tot ontwikkeling kwam, kan het thans in dit opzicht zeer behoorlijk meekomen, hoewel een groot en rijk land als Amerika b.v. zich op dit gebied natuurlijk meer kan permitteren dan Nederland. Zeer sterk staat ons land, wat betreft zijn apparaat voor landbouwonderwijs en voorlichting. Hoewel er in dit opzicht zeker nog verbetering mogelijk is - volgens de uitkomsten van de jongste onderzoekingen van het Landbouw-Economisch Instituut is er vooral onder de kleine boeren nog altijd een belangrijk percentage, dat geen of

zeer

zeer beperkt landbouwonderwijs heeft gehad - is er misschien geen ander land, waar er zo intensief naar wordt gestreefd om de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek bij de praktische boer te brengen. Het verschil in dit opzicht b.v. met onze Benelux-partner België is opvallend. Bij landbouwonderwijs en voorlichting kan men voortbouwen op een behoorlijke basis van algemeen vormend onderwijs, hoewel men zich niet moet voorstellen, dat, wat dat betreft, Nederland nu een zo bijzonder gunstige positie inneemt.

Wat tenslotte de algemene instelling van de agrarische bevolking aangaat, over het geheel gezien bestaat in Nederland zeker in sterke mate de geneigdheid om de via onderwijs en voorlichting doorgegeven resultaten van het wetenschappelijk onderzoek te accepteren en de traditionele vakkennis te verrijken met moderne inzichten, die de productie kunnen verhogen en het bedrijfsresultaat kunnen verbeteren. Zoals reeds werd opgemerkt, doen zich in dit opzicht in ons land nog verschillen van betekenis voor en er is ook in het algemeen in Nederland zeker nog steeds veel te verbeteren aan de kennis en het inzicht van onze boeren en tuinders. Voor zover hierover echter, op grond van de beschikbare gegevens, kan worden geoordeeld, kan de toestand in dit opzicht in Nederland relatief zeer gunstig worden geacht. Dat dit zo is, hangt nauw samen met dat, wat naar mijn mening de belangrijkste sleutel vormt voor het begrijpen van de bijzondere agrarische positie van Nederland, n.l. de organisatie van het economische leven, voor zover het de landbouw aangaat. Het bijzondere in dit opzicht ligt in eerste instantie niet in de productie, doch in de afzet van de producten. Het merkwaardige van de Nederlandse landbouw is, dat deze, meer dan die van enig ander land, meer zelfs nog dan die van Denemarken, is betrokken geraakt in de goederenruil, niet alleen in de nationale ruil, maar ook, zoals bekend, in zeer sterke mate in de internationale ruil. Niet alleen is de zelfverzorging van de afzonderlijke bedrijven langzamerhand tot een zeer geringe omvang gereduceerd en hier en daar zelfs tot nul gedaald, doch voor het overgrote deel van zijn producten (dierlijke producten, tuinbouwproducten, verschillende van de akkerbouwproducten) is de Nederlandse landbouw in sterke mate afhankelijk van de internationale markt, zulks in tegenstelling tot die in de ons omringende landen, als België, Duitsland, Engeland, Frankrijk etc.

Het is moeilijk precies te zeggen, welke oorzaken deze ontwikkeling teweeg hebben gebracht en nog moeilijker om te zeggen in welke mate deze elk afzonderlijk hiervoor verantwoordelijk zijn geweest. Zeker is in ieder geval, dat de door de Nederlandse regering gevoerde handelspolitiek, die feitelijk tot in de dertiger jaren onze landbouw tot vrije concurrentie op de wereldmarkt heeft genoopt, hierin een belangrijke rol heeft gespeeld. Hierdoor werd de verbouw van graan, althans voor rechtstreekse afzet, in het bijzonder voor de kleine bedrijven op de zandgronden, weinig aantrekkelijk en werden deze bedrijven als vanzelf gedrongen in de richting van de dierlijke producten, die betere perspectie-

ven boden, in het bijzonder omdat door de groeiende bevolking en de groeiende welvaart in het omgevende gebied in West-Europa een goede markt hiervoor, evenals voor de tuinbouwproducten, ontstond. Van groot belang voor deze ontwikkeling was verder de groei van het moderne verkeer, eerst van de spoor- en tramwegen, later van het verkeer met auto's en vrachtauto's. Ook de verste uithoeken van het platteland werden hierdoor gemakkelijk bereikbaar, zodat de technische mogelijkheid ontstond ze in de wereldmarkt in te schakelen. Een voordeel vormde hierbij in zekere zin het verschijnsel, dat de bron van de moeilijkheden was, n.l. de dichte bevolking van ons land. De dichte bevolking brengt immers mede, dat het relatief goedkoop is om het land van goede verkeersmogelijkheden te voorzien. Dit voordeel hadden uit de aard der zaak verschillende andere gebieden in West-Europa met ons gemeen, hoewel in het bijzonder in het Westen van ons land de aanwezigheid van een dicht net van waterwegen een bijzonder voordeel voor Nederland vormde.

Van zeer grote betekenis was ongetwijfeld de grote plaats, die van oudsher de internationale handel in het Nederlandse economische leven had ingenomen. Het bestaan van een omvangrijk en goed geoutilleerd apparaat voor deze handel, de aanwezigheid van handelsrelaties met de gehele wereld enz. maakten het naar verhouding gemakkelijk om een weg te vinden voor de groeiende stroom van agrarische producten, die een plaats zochten op de buitenlandse markt.

Tenslotte dient natuurlijk niet te worden vergeten, dat de omstandigheden ons in deze richting drongen. Vond in de ons omringende landen de toenemende bevolking een uitweg naar de zich op de grondslag van de minerale rijkdommen van die landen ontwikkelende industrie en leverde deze industrie weer de producten, die nodig waren om zich de grondstoffen en de voedingsmiddelen te verschaffen, die men voor deze groeiende bevolking uit het buitenland diende te importeren, Nederland diende, door het ontbreken van voldoende mogelijkheden in deze richting, ten dele andere wegen te volgen dan Engeland, Frankrijk etc. en heeft deze o.a. gevonden door de landbouwproducten in sterke mate in te schakelen in zijn internationaal handelsverkeer. Natuurlijk vormt de wenselijkheid om het land als geheel de nodige deviezen te verschaffen om de gewenste importen te verkrijgen, geen rechtstreekse prikkel voor de afzonderlijke individuen om hun economische activiteit in een bepaalde richting te ontwikkelen, doch langs allerlei omwegen werkt de noodzaak om deze import te betalen wel degelijk als een stimulans om de beschikbare eigen hulpbronnen zodanig te exploiteren, dat zij er toe kunnen bijdragen om de gewenste ruil mogelijk te maken. Aan gezien de andere bestaansbronnen in Nederland in dit opzicht minder mogelijkheden boden dan in verschillende andere West-Europese landen, moest men hier als vanzelf bij het zoeken naar producten, die in de internationale ruil een plaats zouden kunnen innemen, de aandacht in het bijzonder op de landbouw vestigen.

Hoe het zij, het feit, dat door al deze oorzaken de Nederlandse landbouw in zeer sterke mate in het nationale en internationale ruilproces werd betrokken, had verreikende gevolgen voor onze landbouw en had - waarom het ons thans in het bijzonder gaat - een zeer sterk stimulerende invloed op de intensiteit van de productie. In de eerste plaats, doordat hierdoor een vergaande specialisatie mogelijk werd en wel een specialisatie op producten, die een bijzonder hoge geldopbrengst per ha opleveren. Men denke hierbij aan onze zo omvangrijke tuinbouw, de intensieve varkens- en kippenhouderij, die soms nauwelijks meer enig verband houdt met de oppervlakte cultuurgrond, waarover de bedrijven beschikken, aan de bloembollencultuur, doch ook aan de specialisatie van de akkerbouw op de voortbrenging van zaaizaad en pootgoed, zaderijen als karwij etc. Nederland kon zo op vergaande wijze gebruik maken van de specifieke natuurlijke mogelijkheden, die het land als geheel en de verschillende onderdelen boden, evenals van de bijzondere eigenschappen en bekwaamheden van zijn agrarische bevolking. Zou onder overigens gelijkblijvende omstandigheden de Nederlandse landbouw zich alleen moeten richten op de binnenlandse markt, dan zou, tengevolge van het wegvallen van allerlei vormen van specialisatie, die dan onmogelijk zouden worden, de gemiddelde opbrengst per ha, in geld uitgedrukt, aanzienlijk dalen. Men stelle zich slechts voor, dat de oppervlakte cultuurgrond, die thans wordt gebruikt voor het voortbrengen van groenten, bloembollen, zaaizaad en pootgoed, zouden worden gebruikt door granen etc.; de waarde van de agrarische producten zou alleen hierdoor al met honderden millioenen verminderen. De bijzondere positie, waarin Nederland door zijn sterke specialisatie is geraakt, brengt ook mede, dat men de gemiddelde waarde, in geld uitgedrukt, van de productie per ha cultuurgrond in Nederland niet als maatstaf mag stellen voor de andere West-Europese landen. De sterke specialisatie en daardoor de hoge productie per ha in ons land is slechts mogelijk, doordat de andere landen voor de Nederlandse producten een markt boden. Zouden zij alle dezelfde weg opgaan als Nederland, dan zou er voor de producten van deze intensieve cultures geen plaats zijn.

Een tweede niet minder belangrijke invloed, die van het betrekken van onze landbouw in het ruilverkeer uitging, was van psychologische aard. Door het feit, dat zij hun producten voor het overgrote gedeelte verkopen en niet in eigen gezin gebruiken, zien boer en tuinder telkens weer het resultaat van hun arbeid op duidelijke en tastbare wijze naar zijn waarde gemeten, n.l. door het geld, dat zij er voor ontvangen. Veel beter dan wanneer het bedrijf in hoofdzaak op zelfverzorging is gericht, wordt hij zich bij productie voor de markt bewust van de gevolgen van minder goede oogsten, van fouten in de bedrijfsstructuur, van een verkeerd gebruik van arbeid en hulpmiddelen enz., terwijl aan de andere kant de resultaten van eventuele verbeteringen zich eveneens veel duidelijker demonstreren. Bovendien scherpt het voortdurend omgaan met geld de zin voor het behalen van

zo goed mogelijke financiële resultaten, voor een zo groot mogelijk inkomen. Zo bevordert de deelneming aan het ruilverkeer de drang naar een rationele bedrijfsvoering, naar het voortbrengen van die producten, die het meest kunnen bijdragen tot het inkomen van boer en tuinder en naar het invoeren van verbeteringen op allerlei gebied. Een duidelijke demonstratie van de grote betekenis van de prikkel, die van de productie voor de markt uitgaat, geeft de houding, die de boer in het algemeen aanneemt enerzijds ten aanzien van producten, die hij zelf in het bedrijf of voor het gezin gebruikt, zoals b.v. voederbieten, stoppelknollen etc., anderzijds ten aanzien van producten, die hij rechtstreeks voor de verkoop levert. Terwijl hij b.v. van tarwe, suikerbieten, vlas en alle andere "cash-crops" meestal precies weet welke opbrengst zij per ha hebben gegeven, nauwkeurig let op ras en kwaliteit van het zaaizaad enz. zal hij zelden of nooit weten te vertellen, welke opbrengst zijn voederbieten en stoppelknollen per ha hebben opgeleverd, zodat ook daarmee een exacte controle op de doelmatigheid van het gebruikte zaaizaad, de toegepaste verzorging etc. ontbreekt. Een onderzoek, dat hiernaar werd ingesteld, liet dan ook zien, dat, wat de keuring en andere waarborgen voor de kwaliteit betreft, het met het gebruikte bietenzaad en andere groenvoederzaden in het algemeen nog vrij droevig is gesteld, zulks in tegenstelling tot die van de meeste andere gewassen 13).

Brengt op zich zelf dus reeds het produceren voor de verkoop een verandering teweeg in de economische instelling, de "Wirtschaftsgeist" van boer en tuinder wordt hier door zijn streven om zo veel mogelijk uit zijn bedrijf te halen versterkt en zal hij zich hierdoor veel eerder openstellen voor nieuwe denkbeelden, in Nederland was deze invloed bijzonder sterk door de noodzaak van concurrentie op de internationale markt. Niet een rommelig product van heterogene samenstelling, dat op een plaatselijke markt misschien ergens een toevallige koper zou vinden, maar een product van een uniforme en hoge kwaliteit, dat zich op de internationale markt kan handhaven, wordt van onze land- en tuinbouw gevraagd. De eisen van de handel en vooral ook de officiële keuringseisen, dwingen tot een voortdurende verhoging van de kwaliteit en daarmee van de waarde van onze agrarische producten.

Het feit, dat agrarisch Nederland de gevaren, welke de snelle bevolkingsgroei voortdurend opleverde, zo goed heeft weten te bedwingen, neemt het andere feit, dat er spanningen bestonden en nog steeds bestaan, niet weg. De wegen, die men heeft bewandeld om aan de moeilijkheden tegemoet te komen, zijn niet "vanzelf" gevonden. De grondige veranderingen in de aard en de omvang van het grondgebruik en wat daarmee samenhang, het loslaten van de zelfverzorging, de specialisatie, de intensivering, de ontginning en verschillende vormen van grondverbetering, de mechanisatie, de vorming van coöperaties voor aankoop, verkoop en verwerking van

producten

producten, die door de veranderingen in de aard van het grondgebruik noodzakelijk werden, al deze ingrijpende wijzigingen in het boerenbestaan hebben grote materiële offers en geestelijke inspanning geëist en hebben zelf weer tot allerlei conflicten en spanningen aanleiding gegeven. Zij zijn grotendeels tot stand gekomen onder de voortdurende dreiging van blijvende werkloosheid en een te lage levensstandaard, zoals gezegd, de typische symptomen van overbevolking in de moderne wereld. Deze dreiging bestaat nog steeds in ons land, ja, ze zal misschien in de toekomst nog sterker zijn dan in het verleden, omdat één van de mogelijkheden, welke in het jongste verleden aanwezig waren om hieraan te ontkomen, n.l. de ontginning, langzamerhand haar eind begint te naderen.

In de landbouw wordt de spanning wel in de eerste plaats teweeg geroepen door de dreiging van een als onvoldoende beschouwde levensstandaard. In deze bedrijfstak wordt het overgrote gedeelte van de arbeidskrachten immers geleverd door de boer en zijn inwonende gezinsleden. Hoezeer dit ook voor Nederland geldt, is bij de jongste beroepstelling (1947), waarbij voor het eerst de niet-bedrijfshoofden zijn onderscheiden in vreemde arbeidskrachten en medewerkende gezinsleden, nog weer eens duidelijk aangetoond. In het gezinsbedrijf nu is van eigenlijke werkloosheid geen sprake. In de eerste plaats wordt hier nooit iemand ontslagen en in de tweede plaats leidt een overschot van arbeidskrachten in het gezinsbedrijf onwillekeurig en onbewust tot een verlaging van het arbeidstempo, waardoor nooit één der medewerkers het gevoel krijgt met lege handen te staan.

Zoals bekend zijn er gebieden in ons land, waar niet het gezinsbedrijf, doch het loonbedrijf overweegt, met name in de klei-akkerbouwgebieden. Hier heeft de spanning tussen bevolking en bestaansbronnen zich dan ook wel degelijk geuit in de vorm van werkloosheid, hoewel ook in de vorm van een lage levensstandaard van de landarbeider. Wat de werkloosheid betreft, deze dwong de landarbeiders enerzijds tot een trek naar de steden en industriegebieden etc., waar zij in andere beroepen overgingen, anderzijds tot landverhuizing. Percentsgewijze hebben, sedert het midden van de vorige eeuw, de kleilandbouw-provincies Groningen, Friesland en Zeeland, waar het loonbedrijf relatief de grootste betekenis heeft, een zeer groot aandeel van de Nederlandse landverhuizers geleverd en van de landverhuizers uit deze gebieden vormden de landarbeiders vermoedelijk het grootste aantal.

Zoals gezegd, uit de bevolkingsdruk ten plattelande zich echter in de eerste plaats als een dreigende daling van de welvaartstoestand, beneden het peil, dat men aanvaardbaar acht.

Misschien zal men zich afvragen of, althans voor de huidige generatie, gezien de relatief gunstige toestand, waarin Nederland, zoals kon worden geconstateerd, verkeert en gezien de grote vooruitgang, die de welvaartstoestand van de agrarische bevolking sedert de vorige eeuw heeft laten zien, er eigenlijk wel grond bestaat voor een gevoel van onbevredigdheid bij de agrarische bevolking ten aanzien van

eigen

eigen levensstandaard. Hiertegen valt op te merken, dat in de eerste plaats, zoals reeds werd gezegd, de vraag of een bepaalde levensstandaard al dan niet als voldoende zal worden beschouwd, niet alleen afhankelijk is van het reële inkomen van de betreffende persoon of groep, doch ook in zeer sterke mate van het inkomen van anderen, waarmede men zich vergelijkt, dat in de tweede plaats de situatie voor de verschillende elementen van de agrarische groep geenszins dezelfde is en dat in de derde plaats in deze kwestie niet alleen de positie van de huidige, maar ook die van de toekomstige generatie van boeren een rol speelt. Wat het eerste betreft, dient er op te worden gewezen, dat in de loop der jaren niet alleen de productiviteit en daarmee het inkomen en de levensstandaard van de agrarische groep, doch ook die van de rest van de bevolking hoger is geworden. Hoewel het moeilijk is over een langere periode exact vast te stellen, wie van beide in Nederland het meest is vooruitgegaan, valt wel aan te nemen, dat in het algemeen de agrarische groep hier niet aan de winnende hand is geweest, zodat dus in verhouding tot die van andere bevolkingsgroepen, de levensstandaard van de agrarische bevolking als geheel zeker niet is gestegen. Hier komt nog bij, dat de ontwikkeling van het moderne verkeer medebracht, dat de platelandsbevolking uit haar isolement werd verlost en thans veel meer dan vroeger met niet-agrarische bevolkingsgroepen in aanraking komt. Dit heeft ten gevolge, dat men zich veel meer met deze groepen gaat vergelijken en indien deze vergelijking ongunstig uitvalt, geneigd is eigen levensomstandigheden als onbevredigende te beschouwen. De ontwikkeling van het boerenbedrijf van zelfverzorgend tot producerend voor de markt werkt één en ander in de hand. In de eerste plaats versterkt de productie voor de markt de relatie met de buitenwereld en bevordert daardoor de reeds genoemde vergelijking met andere sociale groepen. Belangrijker is misschien echter, dat de zelfverzorgende boer, indien hij niet wordt uitgezogen door pachtheren, landadel etc., zoals dit b.v. veelal in het nabije en verre Oosten het geval is, moeilijk iets of iemand kan vinden, waartegen zijn ontevredenheid zich kan richten. Wanneer hij te weinig produceert om zijn gezin te verschaffen wat het nodig heeft of meent nodig te hebben, dan kan hij moeilijk daarvan een ander dan zichzelf een verwijt maken. Wanneer hij echter voor de markt produceert en dus zijn inkomen niet meer rechtstreeks wordt bepaald door hetgeen hij heeft voortgebracht, maar ook door de prijs, die hij daarvoor ontvangt, kan deze ontevredenheid zich op degenen richten, die in zijn ogen voor deze prijzen verantwoordelijk zijn, de handelaren, het kapitalisme in het algemeen en in de moderne verhoudingen natuurlijk de overheid. Zijn eventuele onbevredigdheid wordt daardoor niet alleen actief en min of meer collectief van karakter, doch zal bovendien worden versterkt.

Zo zijn er dus verschillende redenen, waardoor, ondanks een niet te ontkennen verbetering van de levensstandaard voor de agrarische bevolking als geheel, toch de verhouding tussen

bevolking en bestaansbronnen door deze niet bevredigender, doch veelal zelfs als minder bevredigend wordt ondervonden.

Zoals gezegd, ligt in de tweede plaats de verhouding niet voor alle groepen van de agrarische bevolking gelijk. In dit verband gezien kan men de agrarische bevolking globaal verdelen in drie groepen, te weten: de grote boeren, die bedrijven exploiteren van zodanige omvang, dat een belangrijk percentage van de noodzakelijke arbeid moet geschieden door gehuurde arbeidskrachten, de landarbeiders, die hun bestaan vinden in het beschikbaar stellen van hun arbeidskracht voor de bedrijven van de grote boeren en tenslotte de boeren en hun medewerkende gezinsleden op de gezinsbedrijven, d.w.z. bedrijven, welke geheel of voor het overgrote gedeelte worden gedreven met arbeidskrachten, die tot het gezin van de boer behoren. Van de grote bedrijven kan men zeggen, dat daar de arbeidskrachten, rekening houdende met het technische beschavingspeil van onze bevolking, de algemene economische positie van onze landbouw, de historische omstandigheden, waarin deze zich heeft ontwikkeld enz. relatief doelmatig worden gebruikt. On doelmatig gebruik van arbeidskrachten betekent immers een rechtstreekse vermindering van het inkomen van de boer en hoewel de prikkel, die van een dergelijke vermindering van het inkomen uitgaat, natuurlijk minder direct en volkomen is als theoretisch wordt aangenomen, kan het bestaan van een algemeen streven naar een doelmatig gebruik van arbeidskrachten op de loonbedrijven niet worden ontkend. Weer in het algemeen gesproken, zal op deze bedrijven dus de productie en daarmee in het algemeen ook het gemiddelde inkomen per tijdseenheid zo hoog zijn, als gemiddeld bij de bestaande Nederlandse verhoudingen mogelijk is, al wil hiermede natuurlijk niet gezegd zijn, dat het zuiver technisch gesproken nog niet hoger zou kunnen zijn.

Op zichzelf bestaat in deze loonbedrijven dus de mogelijkheid om aan de daarin werkzamen binnen het kader van de Nederlandse agrarische groep als geheel, een bevredigende positie te verschaffen. De vraag is echter of de verdeling tussen beide groepen, boeren enerzijds en arbeiders anderzijds zodanig is, dat hierdoor geen spanningen ontstaan. Zoals reeds terloops werd opgemerkt, heeft in de gebieden met grote bedrijven in het verleden de bevolkingsdruk zich o.a. geuit in een lage levensstandaard van de landarbeider. Door een groot geboorte-overschot van de landarbeidersgroep was er steeds een groot aanbod van arbeidskrachten en het gevolg hiervan was een laag loonpeil. Deze toestand heeft, zoals gezegd, aanleiding gegeven tot ernstige sociale spanningen. Mede echter door de invloed, welke de vakbeweging zich in het algemeen en in de landbouw in het bijzonder heeft verworven, zijn sedert het eind van de vorige eeuw de landarbeiderslonen geleidelijk relatief gestegen. Zoals bekend zijn ze na de laatste oorlog, in verhouding tot de andere lonen, op een ongekend hoog peil terechtgekomen. Wanneer men de landarbeiderslonen b.v. uitdrukt in de opbrengstwaar-

de van een ha tarwe, dan ligt het loon thans aanzienlijk hoger dan in het begin van deze eeuw, ondanks de toegenomen productie per ha. Het aandeel van de landarbeider in het totale product is dus gestegen. Weliswaar heeft deze loonsverhoging geleid tot een toenemend streven naar mechanisatie en rationalisatie, zodat de benodigde hoeveelheid arbeidskracht per ha is afgenomen en vermoedelijk nog sterker zal afnemen, doch de welvaartstoestand van de individuele landarbeider is relatief sterk gestegen. Hoewel de dalende werkgelegenheid op zich zelf medebrengt, dat de kansen op werkloosheid relatief toenemen, zijn de gevaren voor de toekomst in dit opzicht niet al te groot te achten, omdat juist in de agrarische gebieden met overwegend loonbedrijven in de laatste tientallen jaren de geboortecijfers sterk zijn gedaald. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat door deze ontwikkeling in de gebieden met loonbedrijven de spanningen zijn afgenomen. De arbeiders ondervinden hun positie ongetwijfeld als bevredigender dan enige tientallen jaren geleden, terwijl aan de andere kant van een sterk gevoel van onbevredigdheid aan de kant van de boer niet kan worden gesproken.

Heel anders liggen de verhoudingen op de gezinsbedrijven. De waarborgen voor een doelmatig gebruik van arbeidskrachten zijn hier veel geringer. In de eerste plaats zijn de uitgaven, die de boer moet doen om zich de medewerking van zijn gezinsleden te verzekeren, veel lager dan die, welke een grote boer moet doen om zich vreemde arbeidskrachten te verschaffen; in de regel ontvangen de medewerkende gezinsleden immers geen geldloon, doch slechts het noodzakelijke levensonderhoud. In de tweede plaats zijn deze uitgaven voor het levensonderhoud van deze medewerkende gezinsleden grotendeels niet duidelijk en direct zichtbaar, waardoor ook het streven om ze te vermijden veel minder sterk zal zijn. In de derde plaats zijn er verschillende redenen, waarom men gezinsleden in het bedrijf vasthoudt, ook al zou men zich er bewust van zijn, dat dit economisch niet verantwoord is. In het bijzonder de wens om een zoon als opvolger op het bedrijf te hebben speelt hierbij een rol. Tenslotte doet zich bij de zeer kleine bedrijven, die feitelijk zelfs niet voor één man werk geven, de moeilijkheid voor, dat het voor de boer lang niet altijd mogelijk is om door een nevenfunctie een deel van zijn arbeidskracht elders productief te maken. Het gevolg van een en ander is, dat, indien het gezinsbedrijf beneden een bepaalde minimumgrootte daalt, het aantal beschikbare arbeidskrachten relatief veel minder sterk daalt dan het aantal beschikbare ha cultuurgrond en dus de arbeidsbezetting per ha cultuurgrond zeer sterk toeneemt. Weliswaar wordt bij afnemende bedrijfsgrootte in het algemeen de bedrijfsvoering ook iets intensiever, maar lang niet evenredig met de toenemende arbeidsbezetting. Het resultaat is, dat de productie per werkzame sterk afneemt en daarmee het inkomen, dat per werkzame wordt verworven.

Naar

Naar dit verband tussen bedrijfsgrootte en arbeidsproductiviteit, de productie per man per tijdseenheid, is gedurende de laatste jaren binnen het kader van mijn afdeling aan de Landbouwhogeschool, een vrij uitvoerig onderzoek ingesteld 14), dat thans door het Landbouw-Economische Instituut op grotere schaal is voortgezet 15). Bij deze onderzoeken werd als eenheid van arbeidsprestatie genomen het standaarduur, waaronder wordt verstaan de hoeveelheid werk, die op een normaal goed geleid bedrijf door een volwaardige mannelijke arbeidskracht wordt verricht. Uitgaande van het onderzoek naar de kostprijzen, dat in de loop der jaren door het L.E.I. is verricht, konden wij vaststellen, hoeveel uren op normale, goed geleide bedrijven gemiddeld aan de verschillende gewassen en dieren per jaar werd besteed. Deze gemiddelden werden als norm aangenomen en we wisten zodoende van alle producten hoeveel standaarduren werk ze vroegen. Hiervan uitgaande kon in een bepaald gebied van alle bedrijven stuk voor stuk worden vastgesteld, hoeveel uren er zou zijn gewerkt, als het werk overeenkomstig deze normen zou zijn verricht, anders uitgedrukt, we wisten hoeveel standaarduren werk deze bedrijven opleverden. Dit aantal standaarduren is dus geheel iets anders dan het werkelijke aantal uren werk, dat op een bepaald bedrijf is gewerkt, daar elk bedrijf steeds in meer of mindere mate van deze normen zal afwijken. Door het aantal arbeidskrachten vast te stellen, dat op ieder bedrijf ter beschikking staat en dit, rekening houdende met sexe en leeftijd van de betreffende personen en met de hoeveelheid tijd, door ieder aan het bedrijf besteed, en te rekenen op volwaardige mannelijke arbeidskrachten om daarna het totaal aantal standaarduren werk, dat het bedrijf oplevert, te delen door dit aantal volwaardige manjaren, kan worden berekend, wat op het betreffende bedrijf per volwaardige mannelijke arbeidskracht per jaar aan standaarduren is gepresteerd. Dit aantal standaarduren werk, dat door een volwaardige arbeidskracht wordt verricht, leverde ons een maatstaf voor de productiviteit van de in het bedrijf aangewende arbeidskracht. Door de bedrijven daarna te gaan groeperen volgens grootteklassen is het mogelijk een beeld te krijgen van het verband tussen arbeidsproductiviteit en bedrijfsgrootte.

De verschillende onderzoeken, die op deze wijze door ons naar het verband tussen bedrijfsgrootte en arbeidsproductiviteit werden ingesteld, leidden alle tot een overeenkomstig resultaat (figuur V). Het bleek, dat bij een toenemende bedrijfsgrootte, de arbeidsproductiviteit snel steeg, totdat een bepaald punt werd bereikt, waarboven deze weinig of niet meer steeg. Steeds bleek dit punt daar te liggen, waar de gemiddelde grootte van de bedrijven zodanig was, dat het totaal aantal standaarduren werk, dat de bedrijven opleverden, ongeveer voldoende was om bij de op dit punt bestaande gemiddelde arbeidsproductiviteit, ruim twee personen werk te geven. Wanneer b.v. werd geconstateerd dat, wanneer een arbeidsproductiviteit van 2500 standaarduren per jaar was bereikt, deze productiviteit daarna weinig of niet meer steeg, bleek ze gepaard te gaan met een gemiddelde bedrijfsgrootte, die met

een jaarlijkse hoeveelheid werk per bedrijf van 5.000 - 6.000 standaarduren correspondeerde. Daalde de grootte van het bedrijf beneden het peil, dat voldoende was om deze ruim twee personen werk te geven, dan daalde de arbeidsproductiviteit, zoals gezegd, zeer snel. Bij een bedrijf, dat voldoende groot was om één persoon een redelijke hoeveelheid werk te geven, dus in het vorengenoemde voorbeeld een bedrijf, dat ongeveer 2500 standaarduur werk opleverde, bleek de arbeidsproductiviteit in de regel al te zijn gedaald tot ongeveer $\frac{2}{3}$ van deze 2500 standaarduren, dus tot ongeveer 1700 standaarduren enz. Men zal zich misschien afvragen, waarom voor het bereiken van een voldoende arbeidsproductiviteit een bedrijfsgrootte nodig is, die ruim twee personen volledig werk geeft en waarom hiervoor een éénpersoonsbedrijf niet voldoende is. Men zou immers mogen verwachten, dat, wanneer één persoon op een bedrijf zijn arbeidskracht volledig kwijt kan, hij een vrij behoorlijk resultaat zal moeten kunnen bereiken. In theorie is dat wel zo, in de praktijk niet, zodat een bedrijf, waarop één persoon werk kan vinden, gemiddeld steeds meer dan één arbeidskracht telt. Wanneer men zich een normale gezinscyclus voorstelt, dan begint deze met een jonge man en jonge vrouw en als dan het bedrijf voldoende is om ongeveer één man volledig werk te geven, dan past dit juist. We zien in de praktijk dan ook, dat op dergelijke bedrijven, ter grootte dus van b.v. 25 standaarduren - wanneer we weer denken aan ons voorbeeld - op dat ogenblik de man een zeer behoorlijke arbeidsproductiviteit bereikt. Maar na 15 jaar heeft hij, naar alle waarschijnlijkheid, reeds een zoon naast zich staan, die hij op het bedrijf wenst te houden als zijn toekomstige opvolger. Het is nog als betrekkelijk gunstig te beschouwen, wanneer het bij één blijft en er nog niet een tweede bij komt. Als regel mag men echter aannemen, dat op een dergelijk bedrijf, dat dus feitelijk maar voldoende is voor één persoon, zeker gedurende de helft van de gezinscyclus minstens twee arbeidskrachten aanwezig zijn. Om steeds een voldoende werkgelegenheid te geven aan de gezinsarbeidskrachten, dient een bedrijf dus niet alleen werk te geven aan de jonge boer, doch ook aan zijn toekomstige zoon, terwijl men er verder rekening mede moet houden, dat in de regel door medewerkers van de vrouw of om andere redenen nog wel enige aanvullende arbeid ter beschikking staat. Zo komt men tot het ruim-tweepersoonsbedrijf. Natuurlijk varieert van bedrijf tot bedrijf het aantal ha, dat nodig is om twee personen voldoende werk te geven, in verband met het verschillende peil van intensiteit van de bedrijfsvoering. Uit ons onderzoek bleek echter, dat het punt, waarboven de arbeidsproductiviteit weinig meer steeg, dus het punt, waarbij het ruim-tweepersoonsbedrijf werd bereikt, bij de bedrijven op de zandgronden gemiddeld ongeveer lag bij 10 - 12 ha. Hoewel natuurlijk van gebied tot gebied verschillen op kunnen treden, geven de thans door het L.E.I. uitgevoerde onderzoekingen niet de indruk, dat in het algemeen dit gemiddelde lager ligt. Zeker is wel, dat het voor de zuivere weidebedrijven aanzienlijk hoger ligt, naar onze

voorlopige

voorlopige indruk wel niet ver van de 20 ha, terwijl het aan de andere kant voor tuinbouwbedrijven natuurlijk weer veel lager ligt. Duidelijk is in ieder geval, dat de meerderheid van de landbouwbedrijven in Nederland te klein is om de daarin werkzamen de gelegenheid te geven die arbeidsproductiviteit, m.a.w. die beloning voor eigen arbeid, te behalen, die mogelijk zou zijn, wanneer de bedrijven wel een voldoende grootte hadden. Nu zou dit vermoedelijk niet tot belangrijke spanningen aanleiding geven, wanneer het alleen ging om de inkomensverschillen per werkzame, die op deze wijze tussen het grotere en het kleinere boerenbedrijf optreden. Het is een ervaring van eeuwen, dat ten plattelande grote en kleine bedrijven naast elkaar bestaan en even oud is de ervaring, dat tussen de boeren op de grote en kleine bedrijven bepaalde welvaartsverschillen bestaan. Deze welvaartsverschillen hebben door deze lange ervaring iets vanzelfsprekends, onvermijdelijks, ja natuurlijks gekregen. Sociale verhoudingen, die zich zo lang hebben gehandhaafd, roepen geen weerstand meer op, integendeel, zij krijgen een zekere morele sanctie. Moeilijkheden ontstaan juist door veranderingen, door verschuivingen in de verhoudingen, waardoor bepaalde groepen relatief stijgen, andere relatief dalen op de maatschappelijke ladder. Een feit van grote betekenis is in dit verband de sterke stijging van de landarbeiderslonen, sedert het begin van deze eeuw, vooral sedert het begin van de eerste wereldoorlog. De landarbeiders, eens de verschoppelingen van de agrarische samenleving, waarboven de kleinste boer zich altijd nog ver verheven voelde, zijn, zoals reeds werd opgemerkt, in welvaart ook relatief ver geklommen boven het peil, waarop zij in het begin van deze eeuw stonden. Weliswaar steeg ook de welvaart van de kleine boeren, doch minder sterk dan die van de landarbeiders. Was het 50 jaar geleden zo, dat de positie van de kleine boer voor de meeste landarbeiders een welhaast onbereikbaar ideaal was, waarnaar ze vaak in een leven van zorg en ontbering streefden, op het ogenblik heeft het bestaan als kleine boer vooral voor de jongeren onder hen weinig aantrekkelijks meer. En terecht. Het onderzoek, door het L.E.I. ingesteld, gaf tot uitkomst, dat een kleine boer, die zelf niet tenminste 3.000 standaarduren werk per jaar verricht met zijn eigen arbeid, bij het huidige loonpeil, geen landarbeidersloon verdient. Deze 3.000 standaarduren bereiken slechts weinig boeren op de zandgronden, doch dit is ook niet nodig om hem toch hun positie als eigen boer op prijs te doen stellen. Naast de beloning voor hun eigen werk ontvangen zij nog de beloning voor het werk van hun medegezinsleden, de rente van het kapitaal, dat zij in het bedrijf hebben gestoken en verder, aangenomen, dat het boerenbedrijf in het algemeen gesproken redelijk rendeert, hun ondernemerswinst als inkomen. En tenslotte zijn zij eigen baas. Anders wordt echter de zaak, wanneer de arbeidsproductiviteit op het kleine bedrijf met de afname van de bedrijfsgrootte meer en meer gaat dalen. Dan bereikt men spoedig de grens, waar beneden, bij het huidige loonpeil, het kleine boerengezin in welvaartspeil duidelijk ten achter komt te staan bij het landarbeidersgezin.

Wanneer men weet, dat op een bedrijf van 5 ha op onze zandgronden gemiddeld jaarlijks per volwaardige arbeidskracht ongeveer 1700 standaarduren werk worden verricht en op dit bedrijf gemiddeld ongeveer 1,5 volwaardige arbeidskracht werkzaam is, dan ligt het wel voor de hand, dat dit kleineboeregezin, ondanks de hulp, die de vader van de medewerkende gezinsleden krijgt, nauwelijks of -beter gezegd - niet in staat is het welvaartspeil te bereiken, dat een landarbeider zelfs zonder inbreng van loon van kinderen kan bereiken, als hij als landarbeider-veeverzorger 3.200 betaalde uren per jaar maakt.

Het is dus duidelijk, dat de landarbeiders niet alleen het welvaartspeil van de kleine boeren hebben benaderd, doch dat zij een zeer groot gedeelte van deze in dit opzicht achter zich laten, ook al halen de meesten van hen geen 3.200 betaalde uren per jaar. Deze ontwikkeling heeft een duidelijke sociale spanning teweeg gebracht bij de kleine boeren. Zij voelen zich in hun sociale positie bedreigd en vragen, dat hierin verbetering wordt gebracht. Dit verlangen wordt nog versterkt door het reeds gememoreerde feit, dat zij door de ontwikkeling van het moderne verkeer meer en meer met de buitenwereld in aanraking zijn gekomen en niet alleen zien, dat de landarbeiders hen voorbij zijn gestreefd of dreigen voorbij te streven, doch dat ook tal van groepen buiten het platteland, waarmede zij thans in aanraking komen en waarmede zij zich meer en meer gaan vergelijken, in een betere situatie verkeren dan zij zelf. Zij beschouwen hun eigen levensstandaard als onvoldoende. Aangezien deze te lage levensstandaard voortvloeit uit de relatief geringe hoeveelheid grond, welke hen ter beschikking staat, hebben wij hier te maken met een duidelijk symptoom van bevolkingsdruk, van een spanning, voortvloeiende uit een wanverhouding tussen bevolking en bestaansbronnen, al blijkt uit dit voorbeeld ook nog weereens duidelijk, dat, wanneer wij in de Westerse wereld een dergelijke wanverhouding constateren, er feitelijk steeds sprake is van een relatieve en niet van een absolute wanverhouding en dat het ontstaan van een dergelijke relatieve wanverhouding door tal van factoren, die niet rechtstreeks met de ontwikkeling van de omvang van de bestaansbronnen en de omvang van de bevolking samenhangen, doorslaggevend kan worden beïnvloed.

Tenslotte hebben, zoals werd opgemerkt, eventuele spanningen tussen bevolking en bestaansbronnen niet alleen betrekking op het welvaartspeil van de huidige generaties van de agrarische bevolking, doch ook op de toekomst van de volgende generatie. We raakten dit vraagstuk feitelijk reeds aan, waar sprake was van de migratie van het geboorte-overschot van de landarbeidersbevolking uit de gebieden met loonbedrijven, waar dit de enige mogelijkheid was voor de jonge generatie om aan blijvende werkloosheid in de toekomst te ontkomen. Meer direct en duidelijk, n.l. in de vorm van een gebrek aan toekomstperspectief, door een tekort aan land, doet dit verschijnsel zich weer in het bijzonder voor in de gebieden

met kleine bedrijven, of beter gezegd met gezinsbedrijven. De sociale verhoudingen binnen het gezinsbedrijf werken dit in de hand. Gezin en bedrijf zijn één en dat alle gezinsleden zoveel mogelijk bijdragen tot het werk, dat in het bedrijf moet geschieden, acht men vanzelfsprekend juist, ja een morele plicht. Dat de kinderen reeds jong mee doen en als ze van de lagere school komen vader meehelpen in zijn werk, beschouwt men als natuurlijk en logisch. Het gevolg van deze instelling is, dat veel meer boerenzoons in het bedrijf van de vader blijven werken dan overeenkomt met het aantal, dat later als opvolger in het bedrijf een plaats als zelfstandige boer kan vinden. Onderzoek van het L.E.I. liet zien, dat van het totaal aantal zoons van kleine boeren slechts ongeveer 20% direct na de lagere school zijn toekomst zoekt in de niet-agrarische richting, m.a.w. 80% blijft op de bedrijven (16), terwijl op de duur, zoals de situatie thans is, nog niet de helft van deze 80% vermoedelijk een plaats als zelfstandige boer kan krijgen. Deze zoons echter, die er te veel worden vastgehouden, worden in de praktijk van het bedrijf en soms ook door theoretisch landbouwonderwijs gevormd tot boer. Dit houdt enerzijds in, dat zij zich hierdoor op zich zelf al zullen beschouwen als toekomstige kandidaten voor een agrarisch bedrijf, anderzijds, dat zij geen vorming krijgen voor een ander beroep en zich daardoor ook de wegen in andere richtingen grotendeels afsnijden. Dat hierdoor voortdurend conflicten en spanningen moeten ontstaan, is duidelijk. Wanneer men er rekening mede houdt, dat de uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond in Nederland in de toekomst nog slechts gering kan zijn en tegenover deze uitbreiding bovendien een voortdurend verlies door overgang van grond naar niet-agrarische bestemmingen staat, dan zijn er feitelijk maar drie wegen voor een oplossing, n.l. splitsen van bedrijven, toch een ander beroep aanvaarden of afzien van een normaal gezinsleven en als ongetrouwde broer blijven inwonen bij de wel huwende broer, die de vader op de boerderij opvolgt. Het is duidelijk, dat al deze oplossingen met moeilijkheden en bezwaren gepaard gaan. Het splitsen van bedrijven betekent in het algemeen welvaartsverlaging voor de volgende generatie en zal nieuwe spanningen oproepen, vooral ook door de zo even genoemde ontwikkeling, waardoor de sociale positie van de boeren op de zeer kleine bedrijven toch al minder bevredigend is geworden. Een ander beroep kiezen op latere leeftijd brengt meestal mede, dat men bij gebrek aan scholing genoeg moet nemen met beroepen, die weinig of geen scholing eisen en die in het algemeen geen hoog aanzien genieten. Vooral voor de boerenzoons van de iets grotere bedrijven betekent het aanvaarden van een dergelijke functie een krenking van hun boerentrots. Dat het niet huwen, het "Oom" worden, een sociaal weinig wenselijke oplossing is en eveneens grote spanningen medebrengt, behoeft geen betoog.

Zo hangt dus elke komende generatie in de kleine boerenwereld de wanverhouding tussen mensen en land als een maatschappelijke dreiging boven het hoofd. In de achter ons lig-

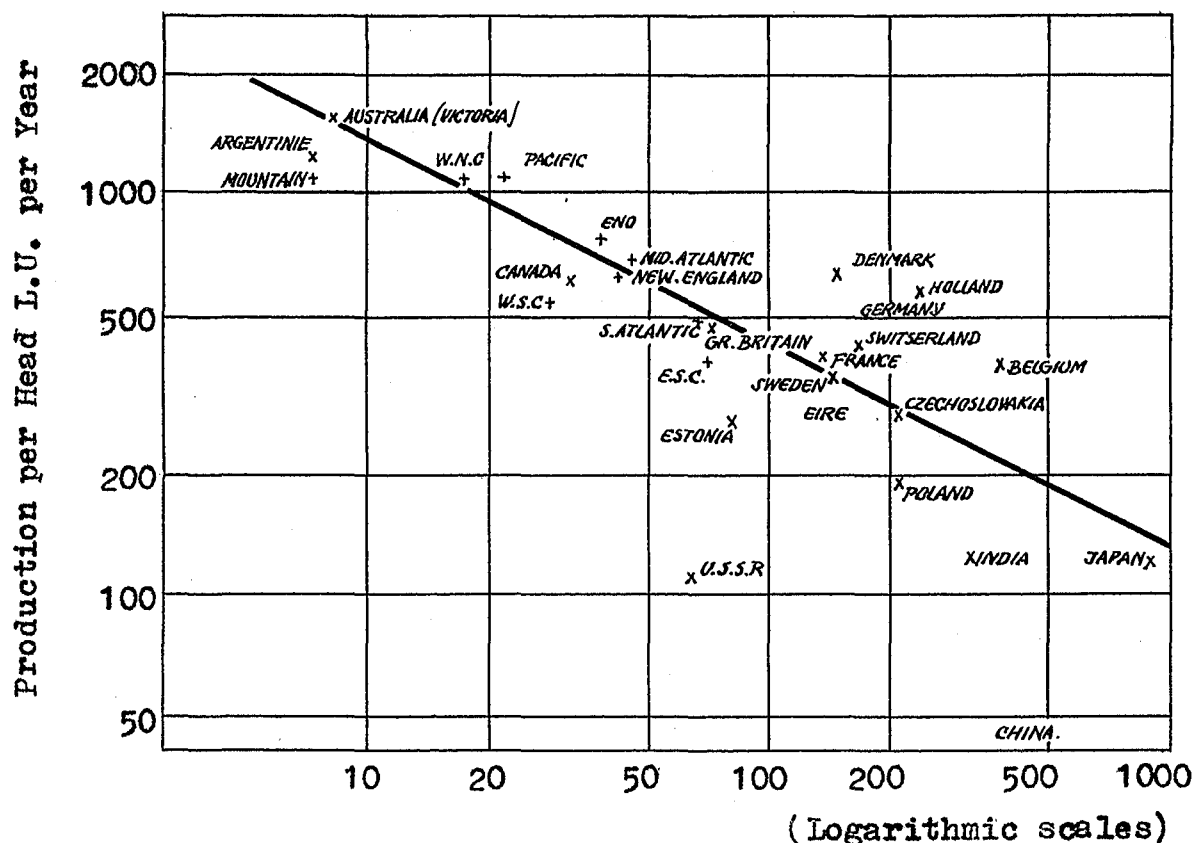
gende periode, sedert het eind van de vorige eeuw, heeft men deze dreiging ten dele het hoofd kunnen bieden door de grote mogelijkheden tot ontginning, welke zich op de zandgrond, na de invoering van het gebruik van kunstmest, voordeden. Deze mogelijkheden zijn thans grotendeels uitgeput. In zekere zin is door hiervan gebruik te maken het probleem bovendien nog verscherpt. Bleef in de vorige eeuw een zeer groot percentage van de boerenzoons op de zandgronden ongehuwd en had het dus geen nageslacht, de grotere mogelijkheden tot het verkrijgen van een eigen bedrijf, die zich in de eerste tientallen jaren van deze eeuw voordeden, hadden ten gevolge, dat meer zoons trouwden en als gevolg daarvan de omvang van het nageslacht en hierdoor het aantal kandidaten voor een boerenbedrijf toenam. Uit de aard der zaak zijn de moeilijkheden het grootst in de gebieden met het hoogste geboortecijfer, d.w.z. op de zandgronden in het Zuiden van ons land (figuur VI).

Het geheel nog eens samenvattende, kan dus het volgende worden geconcludeerd. De spanning tussen bevolking en bestaansbronnen, welke door de snelle groei van de bevolking ontstond, heeft in ons land geleid tot een vergaande uitbuiting van de mogelijkheden, welke de landbouw bood. Het feit, dat ons land, wat de niet-agrarische bestaansbronnen betreft, relatief weinig mogelijkheden bood, heeft er niet alleen toe geleid, dat in Nederland de gemiddelde waarde van de per ha voortgebrachte producten vermoedelijk hoger is dan in enig ander land ter wereld, doch heeft er merkwaardigerwijs indirect mede toe bijgedragen, dat Nederland, wat de productie per hoofd van de in de landbouw werkzamen betreft, in Europa mee bovenaan staat. Deze relatief gunstige ontwikkeling in de agrarische sector van ons economisch leven heeft echter niet verhinderd, dat de wanverhouding tussen land en mensen zich daar voortdurend en vaak zeer ernstig heeft gedemonstreerd. Een der ernstigste symptomen in het verleden was het relatief zeer lage welvaartspeil van de landarbeiders. Thans uit deze wanverhouding zich in het bijzonder in het zgn. kleine boeren-probleem.

- 1). Zie o.a. Dudley Kirk, "Europe's Population in the Interwar Years", 1946 en Frank W. Notestein et. al. "The Future Population of Europe and the Sovjet Union", 1944. Aangenomen mag worden, dat in de meeste West-Europese landen, tengevolge van de stijging, welke de geboortecijfers in de na-oorlogse jaren lieten zien, de daling van het bevolkingsaantal later zal optreden dan door Notestein werd berekend.
- 2). Zie voor de bevolkingsontwikkeling in België o.a. Demografie van België, 1921 - 1939, 1944. Idem 1940 - 1945, 1947. Over latere jaren het Statistisch Bulletin van het Nationaal Instituut voor de Statistiek. Voor een vergelijking van de ontwikkeling in beide landen o.a. ook T. van den Brink, Eerste resultaten van een statistische analyse van de loop der geboortecijfers in Nederland. Publicatie No. 2 van de Commissie van het Geboorte-onderzoek van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, 1949.
- 3). Zie voor deze definitie en de volgende beschouwingen R.W. Hofstee, "Population Pressure and the Future of Western Civilization in Europe", The American Journal of Sociology, Vol. IV, 1950, blz. 523 - 532.
- 4). Bevolkingsdruk is dus geheel iets anders dan overbevolking in de strikt economische zin. Overbevolking in de economische zin ontstaat, wanneer de dichtheid van bevolking de optimum-dichtheid te boven gaat, d.w.z. stijgt boven de dichtheid, waarbij de verhouding tussen bevolking en bestaansbronnen zodanig is, dat deze bevolking de hoogst mogelijke welvaart bereikt. De dichtheid van de bevolking kan in een bepaald land belangrijk van deze optimum-dichtheid afwijken, zonder dat er sociale spanningen ontstaan, d.w.z. zonder dat we kunnen spreken van bevolkingsdruk.
- 5). Eugene M. Kulischer, "Europe on the Move", 1948. Over de gevaren, die met bevolkingsdruk gepaard gaan, ook Warren H. Thompson, "Population and Peace in the Pacific", 1947.
- 6). Zie voor deze verhoudingscijfers de bijlagen bij Notestein, "The Future Population of Europe", etc.
- 7). A.N.J. den Holland, E.N.S.I.E., deel V, blz. 258. Opgemerkt moet echter worden, dat niet alle deskundigen een zo optimistische visie hebben op de mogelijkheden op het gebied van de landbouw, die China nog in zich bergt. Zie o.a. N.D. Wickirer and M.K. Bennett "The Rice Economy of Monsoon Asia", 1941, blz. 268 - 269.
- 8). Collin Clark "Economics of 1960", 1943.

- 9). W.E. Moore, "Economic Demography of Southern and Eastern Europe", 1945.
- 10). Moore, Appendix II, Tabel 1.
- 11). Moore, Appendix I, Tabel 18.
- 12). Moore, blz. 35.
- 13). Onderzoek, ingesteld door Ir. J. Steenhuis.
- 14). Zie o.a. de tekst van de lezing door schrijver dezes gehouden voor de Jaarvergadering van de Friesche Maatschappij van Landbouw, op 23 Februari 1950, getiteld, "De sociale positie van de agrarische bevolking in verband met de arbeidsproductiviteit in agrarische bedrijven van verschillende grootte", Friesch Landbouwblad, 1950, blz. 124 - 125 en 140 - 141 en verder, "Voorlopig rapport betreffende het tuinbouwcentrum Huissen", 1949.
- 15). Zie het binnenkort te verschijnen rapport betreffende het kleine-boerenvraagstuk, uit te brengen door de Afdeling Streekonderzoek van het L.E.I.
- 16). Idem.

Density of settlement and output per head

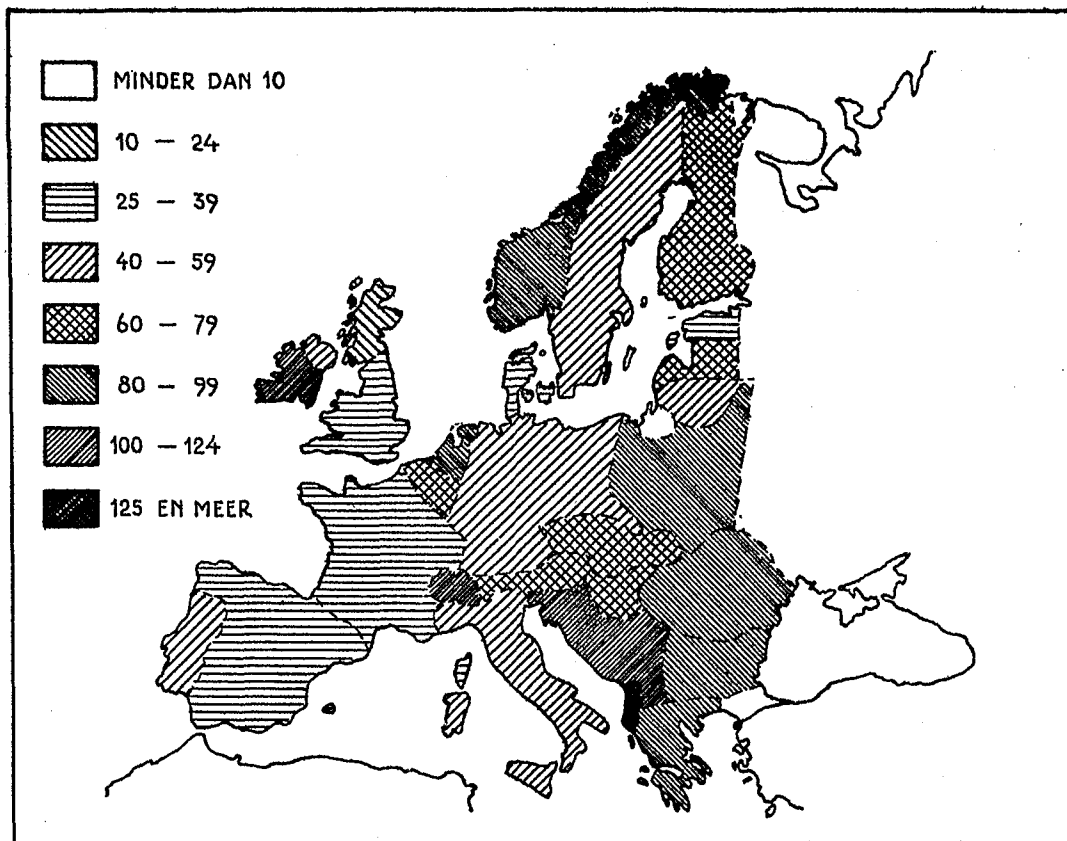

Density male workers per 1000 Hectares farmland

Figuur I

Verhouding tussen de dichtheid per 1000 ha cultuurgrond en de productie per hoofd van in de landbouw werkzame mannen.

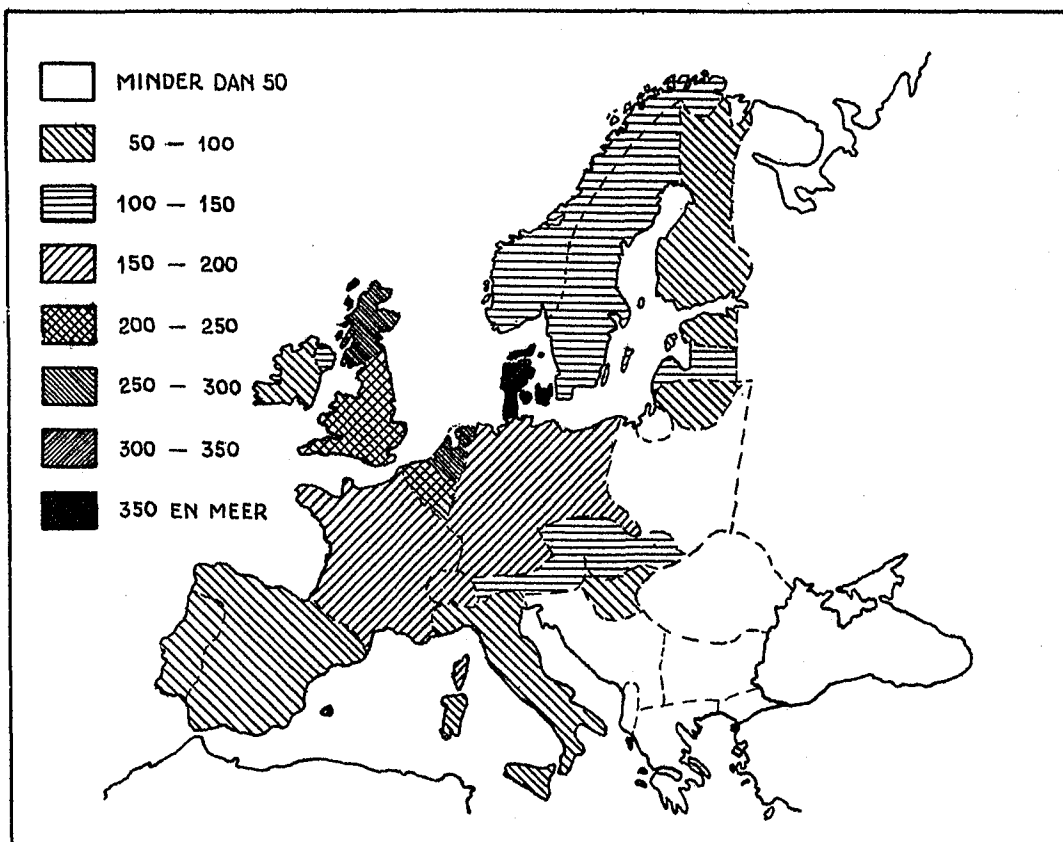
(naar Collin Clark: "Economics of 1960", 1943.)

Figuur II.

Dichtheid van de van de landbouw afhankelijke
bevolking per 100 ha "bouwland-equivalent"
omstreeks 1930.

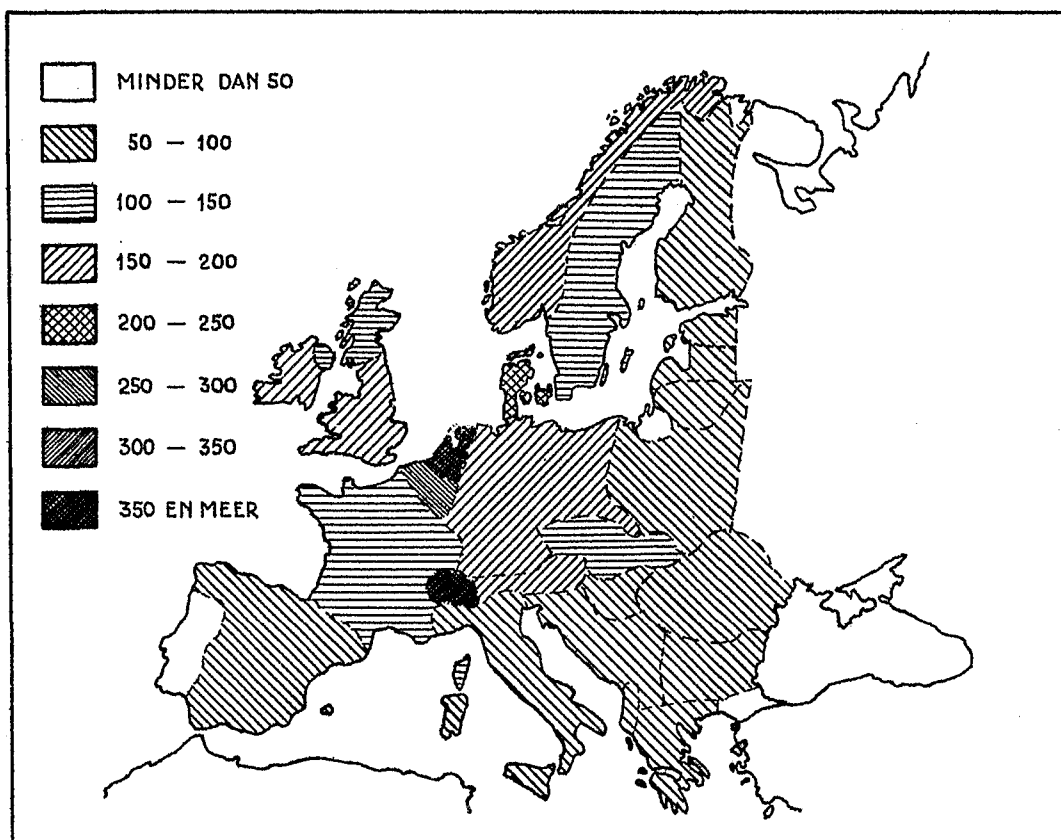
(naar W.E. Moore, "Economic Demography of Southern and
Eastern Europe", 1945)

Figuur III.

Productie per hoofd van de van de landbouw afhankelijke personen (gemiddelde voor Europa = 100).

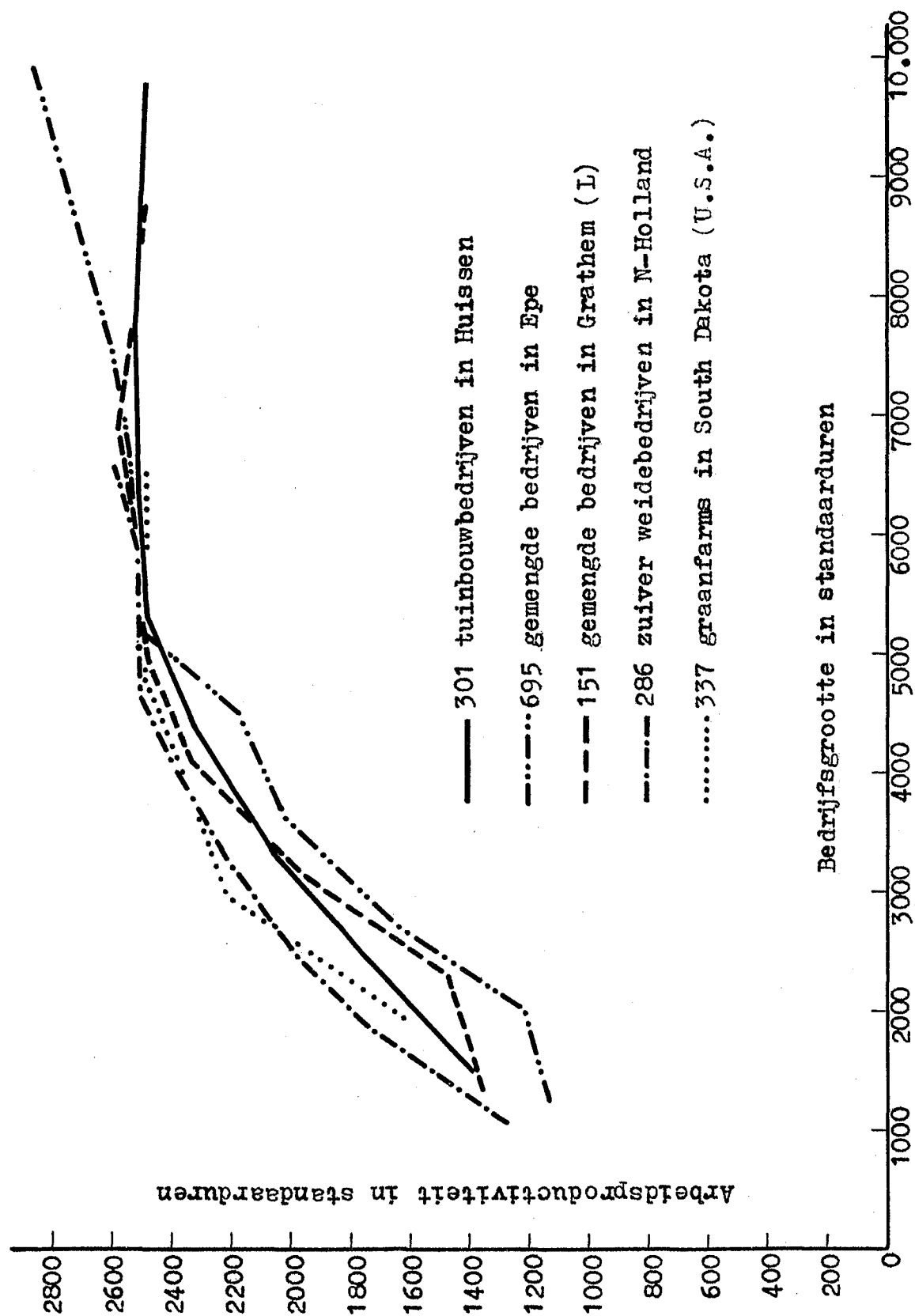
(naar W.E. Moore, "Economic Demography of Southern and Eastern Europe", 1945)

Figuur IV.

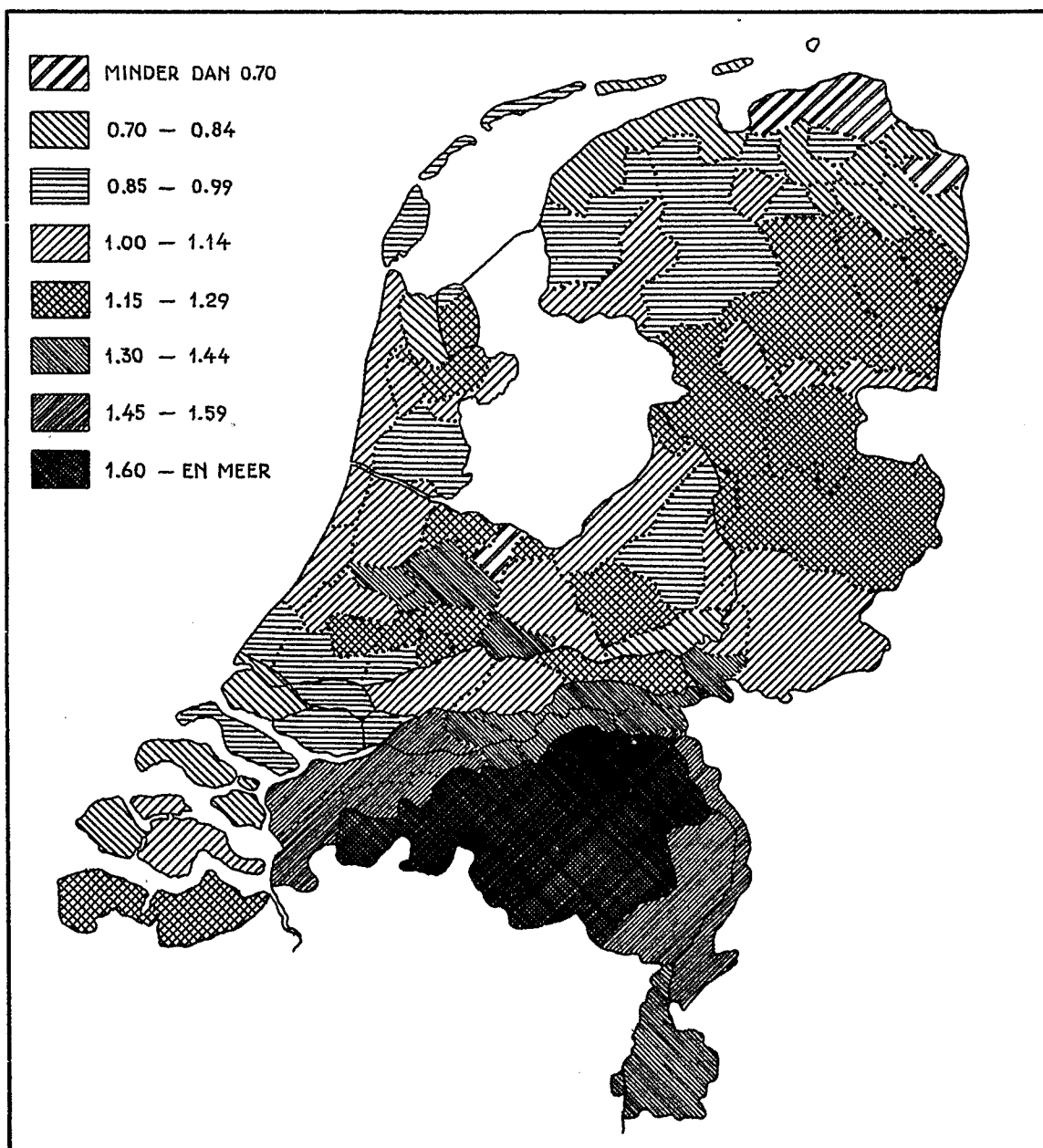
Productie per ha cultuurgrond.
(gemiddelde voor Europa = 100)

(naar W.E. Moore, "Economic Demography of Southern and
Eastern Europe", 1945)

Figuur V.

Verhouding tussen de arbeidsproductiviteit in de agrarische bedrijven van verschillende grootte in vijf gebieden
 (Redelijke arbeidsproductiviteit voor ieder gebied = 2500 standaarduren)

Figuur VI.

Verhouding tussen het aantal bedrijfshoofden, dat jaarlijks de landbouw verlaat en het aantal medewerkende zoons, dat jaarlijks in aanmerking komt om zelfstandig een bedrijf te beginnen. Het verhoudingsgetal is verkregen door $1/15$ van het aantal medewerkende zoons te delen door $1/40$ van het aantal bedrijfshoofden. Men dient in aanmerking te nemen, dat speciaal in de kleigebieden met grote bedrijven niet alle toekomstige jonge boeren bij de groep medewerkende zoons zijn geteld, o.a. omdat zij op het moment van de telling nog algemeen vormend- of middelbaar landbouwonderwijs ontvingen.